

Türk Kültüründe Mimar Anlatıları

Narratives on Architects and Builders in Turkish Culture

Mustafa Çağhan KESKİN¹

ÖZ

Tarihi kaynaklar mimar, usta ve yapı esnafına sıklıkla yer vermez. Özellikle yapının kendisi ve onu inşa ettirene, diğer bir deyişle baniye odaklanan yazılı metinler, çoğunlukla inşa edene ya hiç değinmez ya da mimar, usta, kalfa gibi anonim mesleki sıfatlarla anmakla yetinir. Mimarın adı oldukça nadir zikredilir iken Osmanlı mimarlığının en tanınmış aktörü olan Mimar Sinan gibi efsaneleşmiş kimi üretken mimarlara dair dahi oldukça sınırlı bilgi verilir. Öyle ki Sinan, otobiyografilerini; zaman içinde unutulmamak, hayırla yad edilmek için teşkil ettiğini bildirir. Sözlü gelenek ise mimar ve yapı esnafının tarihi kaynaklara çoğunlukla yansımayan gündelik hayatı, başarıları, mesleki sıkıntıları ve hatta dini-mitolojik unsurlar ile ilişkilerini konu eder. Sözlü geleneğe yansıyan kimi kurgusal anlatılar, çoğu zaman, yazılı kaynaklara nadiren yansıyan gerçek olaylara dayanır, adı sanı bilinen mimarlar ile anonim yapı esnafı ile anlatılardan beslenir ve yarı-kurgusal, hatta bazen stilize bir mimar ya da yapı ustası karakterize eder. Yapının dekor ve hatta anlatının doğrudan kaynağı olduğu sözlü gelenek bir bakıma mimar ve yapı esnafının tarihi kaynaklara yansımayan eksiklerini tamamlar. Bu metin, Türk kültüründe sözlü geleneğe yansıyan ve temelde on dört farklı motif ekseninde şekillenen mimar, usta ve yapı esnafı anlatılarının derlemesi, sınıflandırılması, yazılı kaynaklar üzerinden köken araştırması ve farklı kültürle karşılaştırılması üzerine odaklanıyor, Türk mimarlık tarihinin kurgusal bir portresini çizmeyi amaçlıyor.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Mimarlığı, Mimar, Yapı Esnafı, Usta, Efsane

ABSTRACT

Historical sources often do not extensively feature architects, builders, and construction workers. In particular, written texts that focus on a structure itself and the patron who commissioned it either make no mention of the builder at all or content themselves with referring to these builders with generic professional titles such as architect, master, or apprentice. Architects' names are rarely mentioned, and even for legendary and productive architects such as Mimar Sinan, information is quite limited. In fact, Sinan stated that he had dictated his autobiographies over time to ensure he would not be forgotten. Meanwhile, oral tradition revolves around architects' and construction builders' daily lives, achievements, and professional challenges, even their relationships with religious-mythological elements, which are aspects often overlooked in historical sources. Fictional narratives passed down through oral tradition often draw from real events rarely reflected in written sources, deriving stories from both well-known architects and anonymous builders, characterizing a semi-fictional architect or master. In a way, oral tradition, where the structures

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Çağhan Keskin (Doç. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: caghankeskin@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6514-1328

Başvuru/Submitted: 26.12.2023

Revizyon talebi/Revision requested:
25.04.2024

Son revizyon/Last revision received:
26.04.2024

Kabul/Accepted: 29.04.2024

Citation/Atf: Keskin, Mustafa Çağhan.

"Narratives on Architects and Builders in Turkish
Culture." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*
34, 1 (2024): 353-403.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1410017>

themselves and even the narratives serve as direct sources, complements the gaps in the history of architects and builders that do not appear in historical sources. This text focuses on compiling, classifying, and researching origins through written sources, as well as comparing the narratives of architects, craftsmen, and builders that are reflected in the oral tradition within Turkish culture and that are primarily shaped around 14 different motifs. The study aims to draw a fictionalized portrait of the history of Turkish architecture.

Keywords: Ottoman Architecture, Architect, Builder, Narratives, Legends

EXTENDED ABSTRACT

One of the most recognized figures in Russian literature, Maxim Gorky stated that the true history of an ordinary person cannot be known without investigating oral folk art. In truth, historical sources often do not provide extensive details about the lives of ordinary people and their everyday experiences; they also frequently neglect to mention architects and master builders. Indeed, the names of many actors in Anatolian Turkish architecture are known only through a limited number of inscriptions, and their lives, human aspects, and professional careers are untraceable. In particular, written texts that focus on a structure itself and the patron who commissioned it either make no mention of the builder at all or content themselves with referring to this group using generic professional titles such as architect (*mimar*), master (*usta*), or apprentice (*kalfa*). Architects are rarely mentioned by name, and even for legendary and productive architects such as Mimar Sinan, the chief architect of the 16th-century Ottoman Empire, information is quite limited. In fact, Sinan stated that he had dictated his autobiographies *Adsız Risale* [The Nameless Treatise], *Risâletü 'l-Mi'mâriyye* [Treatise on Architecture], *Tuhfetü 'l-Mi'mârîn* [The Gifts of the Architect], *Tezkiretü 'l-Bünyân* [Record of Construction], and *Tezkiretü 'l-Ebniye* [Record of Buildings] to Sâî Mustafa Çelebi over time to ensure he would not be forgotten. In fact, Turkish people have built their own Mimar Sinan, with the widely recognized figure of Sinan today being a collective product of autobiographies, period sources, and oral tradition. When blended with narratives from oral tradition, the specific details reflected in historical sources about the architects and craftsmen who shaped Anatolian Turkish architecture paint a general panorama of the ordinary architect and builder. This characterization intertwines the human aspects, professional responsibilities, challenges, and goals of an anonymous architect, shaping a unique figure in the process. Oral tradition revolves around architects' and construction builders' daily lives, achievements, and professional challenges, even their relationships with religious-mythological elements, which are aspects often overlooked in historical sources. Fictional narratives passed down through oral tradition often draw from real events rarely reflected in written sources, deriving stories from both well-known architects and anonymous builders to characterize a semi-fictional architect, master, or apprentice. In a way, oral tradition, in which structures themselves and even the narratives serve as direct sources, complements the gaps in the history of architects and builders that do not appear in historical sources. This text focuses on compiling, classifying, and researching origins through written sources, as well as comparing the narratives of architects, craftsmen, and builders that are reflected in the oral tradition within Turkish culture. These

are primarily shaped around 14 different motifs: testing the skill of the architect, sudden disappearance of the architect during construction, rewarding the architect for success, the architect or craftsman being punished for success or failure, suicide or murder due to professional ambition and competition, the architect's unrequited love for the ruler's daughter or relative, the non-Muslim architect or builder, the conversion of a non-Muslim architect or builder into Islam, the architect's enslavement and captivity, the architect who achieves sainthood/the saint as architect or builder, the supernatural creature as an architect, the building that demands a sacrifice from the architect/the architect who offers a sacrifice, the covetousness/greed of the architect/builder, and the ruler as architect/the ruler's involvement in the architectural process. The study aims to draw a fictionalized portrait of the history of Turkish architecture.

Although the many common motifs that shape these narratives have counterparts outside the Turkish cultural sphere such as in Europe, the diversity in the professional processes and challenges and in the perceptions of ordinary people toward architects and craftsmen is evident across various societies, despite cross-cultural interactions. The motif of testing the skill of the architect (i.e., proving one's competence) is constructed in Turkish culture and European culture with the episode of standing an egg upright on a marble surface. While addressed in the *Shahnameh* [The Book of Kings], written by the 11th-century Persian poet Ferdowsi, the motif of the sudden disappearance of the architect during construction became part of Turkish culture, especially after the Ottoman conquest of Istanbul in the 15th century, through widespread tales about Hagia Sophia that were adapted to various structures in Istanbul and other provinces. The motif of rewarding the architect for success is not often found in oral tradition, as it is considered a natural occurrence. The motif of the architect or craftsman being punished for success or failure is a common theme in both Islamic and European cultures. The legend of the mythical Byzantine architect Sinimmar, who built the Khawarnaq Palace for the Sassanid Prince Bahram Gur by order of Nu'man, the Lakhmid king, was characterized in the epic story *Haft Paykar* [Seven Portraits] by 12th-century Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. This legend entered Turkish culture and involved the punishment of the architect (e.g., being killed, losing the ability to practice the profession) for not constructing a more beautiful building. While the motif of suicide or murder due to professional ambition and competition often depicts the rivalry between master and apprentice, it also consistently portrays a competition where the apprentice emerges victorious. The defeated master either commits suicide or murders the apprentice. Although suicide is not a common theme in Islamic culture, it is frequently found in both the competition and love motifs. Inspired by the famous romantic tale *Ferhad and Shirin*, written by 15th century Timurid statesman and poet Ali Shir Nava'i, architects or craftsmen in legends often nurture unrequited love for the ruler's daughter or relative and sometimes is entwined with the rivalry between two architects or craftsmen. The plot often concludes with the architect or craftsman using his construction tool (just as in *Ferhad and Shirin*) to commit suicide. The discomfort of the public toward a non-Muslim architect or builder is a theme mostly found in legends in Türkiye and the Balkans where non-Muslim

elements had been involved in architectural processes during the Seljuk and Ottoman eras. Various structural flaws are sometimes attributed to the non-Muslim architect, builder, or craftsman, who is sometimes characterized as an evil person who wants to sabotage the structure. The motif of the conversion of a non-Muslim architect or builder to Islam aims to alleviate the discomfort felt towards them through their conversion to Islam in some way. The architect, builder, or craftsman converts to Islam, usually through the miracle of a Muslim saint, and the structure gains a kind of legitimacy. The theme of the architect's enslavement and captivity has been extensively explored in written sources, though not often addressed in oral tradition. The motif of the architect who achieves sainthood/the saint as architect or builder is a common theme in legends. The structure that serves as the backdrop for the legend becomes somewhat sanctified once the architect achieves enlightenment or when a saint or several wild animals through the miracle of a saint participate in its construction. Unusual structures that are difficult to construct, especially those that draw attention with their size, are explained by the involvement of supernatural beings such as giants, jinn, angels, and al-Khidr in the construction. The sacrifice motif in particular is used to describe how the architect, builder, or craftsman pays some price in order to be able to construct a very difficult structure. Therefore, the motif of the building that demands a sacrifice from the architect/the architect who offers a sacrifice can be said to be related to the tradition of carrying out a sacrifice before starting the construction of a building in current contexts. Sometimes, oral traditions or stories explore the motif of the architect's covetousness/greed, while others emphasize the opposite theme of contentment for some sacred structures. Narratives related to rulers who are involved in architecture, who engage in the design process, or who imitate the architect are generally based on real events reflected in written sources; however, these have also been transferred through oral tradition because of their intriguing nature. While these narratives demonstrate rulers' ability to engage in architecture, the idea of architects becoming rulers has never been explored. Only the Hagia Sophia tales have a reference to the possibility of an architect becoming a ruler, wherein the Emperor kills the architect of the holy temple because the ruler thought the people who believed the building had been constructed with God's help would accept the architect as their new ruler.

At the core of the narratives and tales on architects and builders, a very important monumental structure is always present. The structure serves as both the backdrop and main actor of the narrative. Tales revolving around architects and masters are often derived from structures such as Hagia Sophia and the Süleymaniye in Istanbul, the Selimiye in Edirne, and the Grand Mosque in Divriği. Specifically, legends about Hagia Sophia and Selimiye through the influence of Byzantine narratives have been adapted and sometimes even served as the source for written narratives about various structures in Türkiye. The popularity of Hagia Sophia tales in the Ottoman context has led to these narratives being adapted to Selimiye, establishing a mythical connection between Hagia Sophia's architects and Mimar Sinan. Sinan is undoubtedly the

most mythologized architect, not only in Türkiye but likely around the globe. Almost all motifs that shape legends about architects and masters in Türkiye have been incorporated into the legendary corpus surrounding Sinan. In this sense, the persona of the architect, builder, and master, often an anonymous character in tales told for various structures across Türkiye, can be said to transcend beyond anonymity and take form within the identity of Sinan.

Giriş

Rus edebiyatının en tanınan figürlerinden Maxim Gorki (ö.1936) sözlü halk sanatı araştırılmadan sıradan kişinin gerçek tarihinin bilinemeyeceğini söyler.¹ Doğrusu, tarihi kaynaklar, sıradan insan ve gündelik yaşamına ilişkin fazla detay sunmaz; mimar ve yapı ustalarına da sıklıkla yer vermez.² Nitekim Anadolu Türk mimarlığının çoğu aktörünün adı, yalnızca kitabeler aracılığıyla bilinmekte; hayatları, insani yönleri ve mesleki kariyerleri izlenememektedir. Öyle ki Türk mimarlığının en tanınan figürü Sinan (ö.1588), Sâî Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınan otobiyografilerini, zaman içinde unutulmamak ve hayır dua ile anılmak için teşkil ettiğini bildirir: "... *sahife'i rüzgârda nâm u nişanı kalup du 'â-i hayr ile yâd olmasına bâ'is olmak için...*"³ Sinan'ın hayatı, insani yönü ve mesleki kariyeri hakkındaki bilgilerin çoğu bu otobiyografilere dayanır. Dönem kaynakları dahi, yüzlerce yapı inşa eden, tarihin en üretken mimarlarından olan Sinan konusunda oldukça yetersizdir. Halk ise sözlü gelenek aracılığıyla kendi Mimar Sinan'ını inşa etmiştir. Günümüzde herkesçe tanınan Sinan figürü; otobiyografilerin, dönem kaynaklarının ve sözlü geleneğin ortak ürünüdür. Anadolu Türk mimarlığını şekillendiren mimar ve ustalara ilişkin tarihî kaynaklara yansıyan spesifik kimi detaylar, sözlü gelenek ürünü anlatılar ile harmanlandığında sıradan mimar ve yapı ustasının insani yönü ile mesleki sorumlulukları, sıkıntıları ve amaçlarına dair genel bir panorama ortaya koyar, anonim bir mimar figürü şekillendirerek karakterize eder. Bu çalışma, özellikle Türkiye'de sözlü geleneğe hâlen dillendiren mimar/usta anlatılarını, tarihî kaynaklara yansıyan özel detaylarla birlikte tartışmayı, anlatıları biçimlendiren motifleri ve motiflere ilham kaynağı olan yerel ve uluslararası tarihî kayıtlar ile epizotları irdelemeyi deniyor. Sözlü geleneğe yansıyan mimar/usta anlatılarının derlemesini sunması, yaygın motiflerin tespit ve sınıflandırılması ile köken araştırması bakımından bir ilki teşkil ediyor.

Sözlü geleneğe dayanan mimar/usta anlatılarının on dört farklı ana motif ekseninde şekillendiği, yazılı kaynaklara yansıyan mimarlara ilişkin çeşitli bilgilerin de bu motiflerle diyalog içinde olduğu izlenir. Mimar/usta anlatılarının en yaygın motifleri: 'mimarın bir hüner testine tabi tutulması diğer bir deyişle rüşünü ispat etmesi'; 'yapının inşası sırasında aniden ortadan kaybolması'; 'başarısından dolayı ödüllendirilmesi'; 'başarı veya başarısızlığı nedeniyle cezalandırılması'; 'mesleki hırs ve rekabetten dolayı intiharı ya da cinayete kurban gitmesi'; 'bani hükümdarın kızı veya bir yakınına karşılıksız aşkı'; 'halkın gayrimüslim mimardan duyduğu rahatsızlık'; 'gayrimüslim mimarın ihtidası'; 'köleliği ve esareti'; 'kimi mimar ve ustaların ermesi, ermiş kişilerin mimari ile iştigali'; 'devler, cinler, melekler ve Hızır gibi doğaüstü varlıkların yapı inşasına dahil'; 'mimar ya da ustadan kurban isteyen yapılar ve kurban veren mimarlar'; 'mimar ya da ustanın açgözlülüğü ile mimarlık ile uğraşan, tasarım sürecine dâhil olan ya da öykünen bani hükümdarlar' şeklinde sıralanabilir.

1 Sendik Paşa Pirsultanlı, *Azerbaycan Efsane ve Rivayetlerinin Edebiyat Anıtlarımızla Karşılaştırmalı Tetkiki*, çev. Azad Ağaoğlu (Bakı: Qismət, 2008), 108.

2 Orta Çağ Türkiye'sinde yapı esnafı 'mi'mar', 'el-benna', 'el-mu'allim', 'üstâd', 'amel-i', 'nakkaş', 'neccar' gibi ünvanlarla anılmaktadır. Ünvanlar, kullanım yerleri ve ünvanları kullanan çeşitli kişiler için: Sema Gündüz Küskü, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 90-113.

3 *Tezkiretü'l-Bünyân*, v.2a'dan naklen Howard Crane–Esra Akin, *Sinan's Autobiographies, Five Sixteenth Century Texts*, ed. Gülru Necipoğlu (Leiden: Brill, 2006), 141.

Hüner Testi: Mimarın Rüştünü İspat Etmesi

1512 yılı olayları ile sonlanan *Anonim Osmanlı Kroniği* 'nde, imparatorun Ayasofya'nın inşası için görevlendirmeye karar verdiği mimarı sınamak için "Bre oğlan işbu mermer üzerine yumurtayı dikine turguru bilir misin?" diye sorduğu, mimar adayının ise mermerin üzerine bir yüzük koyarak yumurtayı üzerinde dik durdurarak rüştünü ispatladığı rivayet edilir.⁴ Yumurtayı dik durdurmak suretiyle hüner sınavına tabi tutulma motifi başka mimarlara ilişkin anlatılarda da işlenir. Efsaneye göre Selimiye'nin inşası öncesi, yaşlandığı ve böylesine bir yapı inşa edecek durumda olmadığı dedikodusunu yayan rakiplerine karşı Mimar Sinan, böyle bir camiyi inşa edecek maharetle iseler üç yumurtayı dik şekilde üst üste durdurmayı başarmaları gerektiğini söyleyerek meydan okur. Rakipleri bu sınavın üstesinden gelemeyiz. Sinan ise zemin ve yumurtaların arasında birer yüzük yerleştirmek suretiyle yumurtaları birbirinin üstüne oturtarak ustalığını ortaya koyar.⁵

İtalyan mimar Giorgio Vasari (ö.1574), Rönesans dönemi mimar ve sanatçıların hayatlarını konu edindiği *Le Vite [Yaşamlar]* adlı biyografik eserinde aynı motife başvurur. Mimar Filippo Brunelleschi (ö.1446), Floransa Katedrali için tasarlığı devasa kubbenin ayakta kalamayacağını iddia eden meslektaşlarına, mermer zemin üzerinde bir yumurtayı dik durdurabilen kişinin kubbeyi inşa etmesini söyleyerek meydan okur. Rakipleri yumurtayı dik durdurmayı beceremez ancak Brunelleschi nazikçe yere vurarak dibini çatlattığı yumurtayı dikine ayakta tutarak yetkinliğini kanıtlar (Şekil 1).⁶ Vasari'nin kaydı, Osmanlı ortamında Ayasofya ve Selimiye anlatılarında yer bulan yumurtayı dik durdurma epizotunun mimarlara ilişkin oldukça yaygın, senkretik bir hüner motifi olduğuna işaret eder.

4 *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 108-109.

5 Mehmet Dervişoğlu, "Edirne Efsaneleri" (Doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2016), 354.

6 Giorgio Vasari, *Sanatçıların Hayat Öyküleri*, çev. Elif Gökteke (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013), 126.

Şekil 1. Filippo Brunelleschi yumurtayı dik tutarak teorisini kanıtlıyor (Giuseppe Fattori, 1878).

Mimarın Ortadan Kaybolması

Anonim Osmanlı Kroniği'nde yer bulan bir rivayete göre, Ayasofya'nın inşası için Frengistan'dan gelen mimar, kubbe inşa edilmeden önce aniden ortadan kaybolur; İmparator, ne kadar arasa da mimarı bulamaz, başka hiçbir mimar ise yapıya müdahale etmeye cesaret edemez ve böylece inşaat yarım kalır. On yıl sonra ortaya çıkan mimar, kendisini cezalandırmak isteyen İmparator'a binanın oturması için ortadan kaybolduğunu, eğer gitmemiş olsa İmparator'un kubbeyi aceleyle tamamlatacağını ancak bu durumda kubbenin sağlam olmayacağını söyleyerek durumu açıklar ve yapının inşasını tamamlar. Meğer kaybolduğu sırada Frengistan'a dönerek, başka bir kilisenin yapımına başlamış ancak kubbe inşasına başlamadan önce, binanın oturması için oradan ayrılarak Ayasofya'yı tamamlamak üzere geri dönmüştür.⁷

Kaybolma motifi, Ayasofya'nın ardından Süleymaniye ve Selimiye'ye uyarlanır. Cami inşası öncesi temel kazdıran Sinan'ın, temelin oturması için habersizce ortadan kaybolduğu ve yıllar sonra aniden ortaya çıkarak inşaata kaldığı yerden devam ettiği anlatılır.⁸ Türkiye'nin farklı yerlerindeki özel yapılara ilişkin anlatılarda da yapının sağlamlığına yine mimarın ortadan kaybolması motifiyle göndermede bulunulur. Divriği Ulu Camii mimarının iskelenin söküleceği

7 *Anonim Osmanlı Kroniği*, 104-105.

8 Süleymaniye varyantı için: Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tarih ve efsaneleri ile İstanbul* (İstanbul: Ak Kitabevi, 1966), 239; Selimiye varyantı için: Uğur Tanyeli, *Mimar Sinan. Tarihsel ve Muhayyel* (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 463.

sırada kaybolduğu, yıllar sonra bir bayram sabahı derviş kılığında geri dönerek kalıpları söktüğü rivayet edilir.⁹ Yozgat'ta iki farklı efsanede Çapanoğlu Camii'nin mimarının temelini oturması için dört yıl, kubbenin inşasından önce ise yedi yıl ortadan kaybolduğu anlatılır.¹⁰

Gerçekte, yapının sağlamlığının, aceleci hükümdarın gazabına uğramayı göze alarak canı pahasına ortadan kaybolan ve sonunda geri dönerek haklı çıkan mimar üzerinden işlendiği bu motifin kökeni Firdevsî'nin (ö.1020) *Şehnâme*'sine kadar uzandığı izlenir; Madain'de bir saray inşa eden Rum kökenli mimar Far'an [Ferğan?] binanın oturması için Hüsrev'den süre ister. Sarayın inşasının bir an önce tamamlanmasını isteyen Hüsrev, ona istediği süreyi tanımayınca, Far'an aniden kayıplara karışır.¹¹

Mimarın Ödülü

Anonim Osmanlı Kroniği'nde, Ayasofya tamamlandığında İmparatorun çok mutlu olduğu ve ustaları hak edişlerinden fazla ödeme yaparak ödüllendirdiği anlatılır. Mimara ise çeşitli mülkler bağışlanmış, ayrıca altın yaldızlı bir kaftan ile üzerine rengarenk taşlar, yakutlar ve inciler dizilmiş bir taç giydirmiş, sakalının her teline kıymetli taşlar ve inciler takılmıştır. Ayrıca İstanbul'daki bir kilisede, kıyamete kadar hayırla anılmak üzere tasvir ettirilmiştir.¹² Her ne kadar *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarının kaynağı olan 'İstanbul kafirleri'nce Ayasofya'nın mimarının tasviri olarak tanımlanan mozaik tasvir, mimar yerine bir imparatoru görselleştiriyor olsa da ünlü yapıların mimarları gerçekten çeşitli menkul veya gayrimenkuller ile ödüllendirilmiştir. Sultan II. Mehmed (ö.1481), Fatih Camii'nin mimarı Atik Sinan'a geniş arazilerin yanında bir de kilise bağışlamış iken¹³ II. Bayezid (ö.1512), Beyazıt Camii mimarı Yâkub Şah'ı çeşitli vesileler ile nakit para ve kaftan giydirmek suretiyle taltif etmiştir.¹⁴

Halk arasında dillendirilen geleneksel anlatılarda, ünlü bir yapının mimarının ödülünün aynı zamanda felaketi olduğu özellikle işlenen, oldukça yaygın bir başarının cezalandırılması motifidir.

Mimarın Cezası

Mimarın cezalandırılması motifi, yazılı kaynaklar ve sözlü gelenekte en geniş yer tutan anlatılardandır. Ceza, mimarın yapının inşası konusundaki başarısızlığı nedeniyle meydana geldiği gibi daha yaygın şekilde mimarın başarısı ile ilişkilendirilir. Halk bilimci Stith Thompson'un halk edebiyatı motif dizininde 'Mimarın muhteşem bir yapının tamamlanmasının ardından hükümdar tarafından benzeri bir yapı inşa etmemesi için öldürülmesi' şeklinde tanımladığı bu

9 Kutlu Özen, *Sivas Efsaneleri* (Sivas: Dilek Ofset, 2001), 54-55.

10 Zekeriya Karadavut, *Yozgat Efsaneleri (İnceleme-Metin)* (Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992), 217-219.

11 Firdevsî, *Şahnâme, II*, çev. Nimet Yıldırım (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2016), 1154-1156.; Stefanos Yerasimos, *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 185-186.

12 *Anonim Osmanlı Kroniği*, 110-111.

13 İbrahim Hakkı Konyalı *Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik)*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1953), 3-43.

14 Rıfkı Melül Meriç, "Beyazıt Câmii Mimârı. II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları ve Bazı Binaları. Beyazıt Câmii ile Alâkalı Hususlar, San'ât-kârlar ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi* 2 (1958), 28-30.

motif,¹⁵ farklı kültürlerde çeşitli yapılar hakkında sözlü geleneğe dayanan kurgusal efsanelerden beslenir. Mimarın başarısından dolayı cezalandırıldığı anlatılarda, başka bir hükümdar için daha güzel bir yapı inşa etmesinden endişe edilen mimar, kimi zaman öldürülür, bazense kör edilerek veya elleri kesilerek mesleğini icra edemez hâle getirilir. IV. yüzyıla tarihlenen Yahudi dinî metinlerinden *Talmud*'da, Kudüs'te bulunan Süleyman Mabedi'nin mimarı Hiram Usta ve diğer tüm çalışanların 'Tek Tanrı' adına yapılan bu tapınağın bir eşinin pagan tanrılar için de inşa edilmemesi adına öldürüldükleri söylenir.¹⁶ Kimi Ayasofya öykülerinde mimar, başka bir şaheser inşa etmesini engellemek isteyen ve yapının Tanrı'nın yardımıyla inşa edildiği, yani, mimarın Tanrı'nın aracısı olduğuna inanan halk nezdinde kendi yerine hükümdar olarak tanınmasından çekinen İmparator tarafından katledilir.¹⁷ Normandiya'da d'Ivry Kalesi'nin mimarı Lanfred'in (ö.1000?) ellerinin kestirildiği,¹⁸ Moskova'da Aziz Vasil Katedrali'nin mimarı Postnik Yakovlev'in (ö.1588) Korkunç İvan (ö.1584) tarafından kör edildiği rivayet edilir.¹⁹ Benzer efsaneler, St. Petersburg yakınlarındaki 1492 tarihli Ivangorod Kalesi ile 1695 tarihli Berlin Parochialkirche'nin mimarları için de söylenebilir.²⁰ Batı kökenli en ilgi çekici efsanelerden biri, 1751 yılında tamamlanan Madrid Kraliyet Sarayı'nın İtalyan mimarı Francesco Sabatini (ö.1797) hakkındadır. Sabatini'den dünyadaki en görkemli sarayı inşa etmesini isteyen Kral V. Felipe (ö.1746), daha iyisini yapabileceğini söyleyen mimarın kollarını daha güzelini inşa etmemesi için kestirir; gözlerini, daha güzelini görmemesi için oydurur ve dilini ise sarayın sırlarını başkalarına açıklamaması için kestirir. Dilsiz, kör ve sakat bırakılan mimara sarayda bir oda verilir ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamaya mahkum edilir.²¹ Cezalandırma motifi kimi zaman farklı bir mesajla sonlanır. 1490 yılında Prag Astronomik Saati'ni yapan Hanuš adlı ustanın başka bir kentte benzerini yapmaması için kör edildiği, ustanın bunun karşılığında saatin işleyişini bozduğu ve yüzyılı aşkın süre saatin onarımını yapacak usta bulunamadığı anlatılır.²²

Ceza motifi İslam dünyasında da sıklıkla işlenir. Kahire'de kendi adına bir külliye inşa ettiren Memlûk hükümdarı Sultan Hasan'ın (ö.1361), mimarın ellerini kestirdiği dillendirilmektedir.²³ Kral Sengge Namgyal'ın (ö.1642), Batı Tibet'te bir saray inşa ettirdiği ünlü mimar Chandan'ın sağ elini kestirdiği, ancak Chandan'ın yalnızca sol elini kullanarak Keşmir'de kimi kale ve

15 Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*, (Bloomington: Indiana University Press, 1966), W181.2.

16 Cihangir Gener, *Hiram Menkibesine Farklı Bakışlar* (Ankara: Odak Ofset, 2001), 22.

17 Yerasimos, *Ayasofya Efsaneleri*, 208-209.

18 Christopher Gravett, *Norman Stone Castles (2): Europe, 950-1204* (Oxford: Osprey Publishing, 2004), 12.

19 William Craft Brumfeld, *Landmarks of Russian Architecture: A Photographic Survey* (Amsterdam: Overseas Publishing Association, 1977), 95.

20 René Basset, "Les Alixares de Grenade et le Chateau de Khaournaq", *Revue Africaine* 50 (1906), 22-30.

21 Renato Capoccia, "Misteri de Madrid La Testa Innocente", 2018, erişim: 06 Haziran 2022, <https://www.mysteriumtours.com/it/la-testa-innocente/>.

22 "Prague astronomical clock", *Wikipedia*, erişim: 06 Haziran 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Prague_astronomical_clock.

23 Karl Baedeker, *Lower Egypt and the Peninsula of Sinai* (London: Dulau and Co., 1885), 260.

camilerin inşasını üstlendiği rivayet edilir.²⁴ Şah Cihan'ın (ö.1666), Tac Mahal'in mimarını kör ettirdiği, diğer ustaların ise sağ ellerini kestirdiği anlatılır.²⁵ Muhammed Âdil Şah'ın (ö.1656) Bijapur'da bulunan Gol Gumbaz adlı devasa türbesini inşa eden mimarın gözlerini oydurarak ellerini kestirdiği söylenir.²⁶ Kimi söylencelerde hükümdar için görkemli bir yapı inşa eden mimarlar yerine hükümdarın inşa ettirdiği yapıyı gölgede bırakan başka yapılar inşa eden mimarlar cezalandırma motifinin konusu olur. İsfahan'da, Şah Abbas'ın (ö.1629), Şah Mescidi'nden daha görkemli bir kilise inşa eden Ermeni mimarın ellerini kestirdiği anlatılır.²⁷ Mimarın cezalandırılması kimi zaman yapısal sırların başkalarının eline geçmemesine yönelik kaygı epizoduyla şekillenir. Evliya Çelebi (ö.1682), Erdel Kralı Bethlen Gabor'un (ö.1629) Varat Kalesi'ni çevreleyen hendeğin ortasına kurduğu tuzağı bilen kimse kalmaması için tüm ustaları suya atarak boğdurduğunu kaydeder.²⁸ Elbette anlatı, kuşatma sırasında çok sayıda Osmanlı askerinin ölümüne neden olan bu hendeğin umulmadık teknolojisini abartmak ve yaşanan felakete yol açan istihbarat zafiyetine bir kılıf bulmayı amaçlar.

Türkiye'de cezalandırma motifi yerel söylencelerde aynı epizotlar eşliğinde hayat bulur. Van'da Hoşap Kalesi mimarının ellerinin kestirildiği,²⁹ Safranbolu'da, Asmazlar Konağı'nın mimarının kibirli ve acımasız şvereni tarafından öldürüldüğü,³⁰ Yozgat'ta Çapanoğlu Camii'nin mimarının daha güzelini yapmaması için Çapanoğlu tarafından öldürülmek istendiği ancak bu durum kendine malum olunca minareden uçarak kaçtığı anlatılır.³¹

İslam dünyasında mimarın başarısından dolayı cezalandırılması motifi kuşkusuz, Nizamî-i Gencevî'nin (ö.1214?) *Hamse*'sindeki 'Heft Peyker' [Yedi Sûret] adlı mesnevîde işlenen efsanevi mimar Sinimmar anlatısından beslenir. Anlatı, Yemen hükümdarı Nu'man'ın, Rum diyarında ünlü bir mimar olan Sinimmar'dan, himayesindeki Sasanî şehzadesi Behram Gûr (ö.438) için dünyadaki en görkemli köşkü sipariş etmesiyle başlar. Havernak adlı eşsiz köşkün inşasını tamamlayan Sinimmar, yapıyı çok beğenen Nu'man'ın övgü dolu sözleri karşısında gurura kapılarak daha iyisini yapabilecek maharetle olduğunu söylemekten kendini alamaz. Bu cevap karşısında öfkelenen ve yeryüzünde Havernak'tan daha güzel bir yapının inşasını engellemek isteyen Nu'man, Sinimmar'ı burçlardan atarak öldürür (Şekil 2-3).³²

24 Kacho Mumtaz Ali Khan, John Bray, Quentin Devers and Martin Vernier, "Chigtan Castle and Mosque: A Preliminary Historical and Architectural Analysis", *Art and Architecture in Ladakh: cross-cultural transmissions in the Himalayas and Karakoram* in, ed. Erberto Lo Bue-John Bray (Leiden: Brill, 2014), 258.

25 David Caroll, *The Taj Mahal* (New York: Newsweek Inc. Bookdivision, 1973), 56.

26 Rustom B. Bhungara, Jal P. Bapasola and Adi B. Hakim, *With Cyclists Around The World* (New Delhi: Roli Books, 2008).

27 Anita Amirreznavi, *The Blood of Flowers* (Sydney: Little, Brown and Company, 2007), 169.

28 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahânamesi V. Kitap*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 202.

29 Yılmaz Önay, *Van Efsaneleri* (Van: Van Büyükşehir Belediyesi, 2018), 142.

30 Şerife Oral, *Safranbolu Efsaneleri ve Memoratları Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans tezi, Bartın Üniversitesi, 2018), 206.

31 Karadavut, "Yozgat Efsaneleri", 217-218.

32 Genceli Nizamî, *Heft Peyker*, çev. Mehmed Emin Yümnî, haz. Aytakin Yıldız (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2013), 27-30.; Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016), 362-364.; Renate Würsch, "Kawarnaq", *Encyclopædia Iranica* XVI, Fasc. 2, 143-145.

Şekil 2. Havarnak'ın inşası, resimleyen: Behzad
(Nizami-i Gencevi, *Hamse*, Herat, 1494/1495, British Library, OR. MS. 6810 fol. 154b).

Şekil 3. Nu'man, Sinimmar'ı Havernak köşkü burçlarından aşağı atıyor
(Nizâmî-i Gencevî, *Hamse*, XVII. Yüzyıl Safevî Yazması,
The Walters Art Museum, W612.186B).

Anlatının gerçekliği ve kahramanı Sinimmar'ın kim olduğu konusu, çeşitli araştırmalara konu edilmişse de bir sonuca ulaşılamamıştır.³³ Ancak Sinimmar anlatısı, özellikle mimarlar

33 Azizagha Najafzadeh, "The Story of Neman and Sinmar: Myth of Historical Reality?", *Revista Conrado*, 17/78 (2021), 183-188.

veya mimarlık ile ilgili meseleler aracılığıyla sürekli gündemde kalmıştır. İslam geleneğinde ustalık gösteren mimarlar, Sinimmar ile kıyaslanarak övülür, çeşitli yapılar ise ‘Sinimmar yapısı’ veya ‘Havernak’ benzetmesiyle yüceltilir. Bursalı İsmail Belîğ (ö.1729), *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* adlı vefeyâtnameinde, Sultan Murad Hüdevandigar’ın (ö.1389) mimarını, [Kaplıca Mimarı] Sinimmar ayarında bir üstad olarak tanımlarken Sinimmar’ın kim olduğunu açıklayan kısa bir de açıklama ekler.³⁴ Eyüp’te bulunan Zal Mahmud Paşa Camii’nin vakfiyesinde Mimar Sinan, Sinimmar’a benzetilerek övülür ve “*aferin*” ifadesiyle kutlanır,³⁵ Tophane-i Âmire’nin I. Mahmud (ö. 1754) dönemine ait kitabesinde yapının, Sinimmar’ı kışkıracak nitelikte olduğu vurgulanır.³⁶ XVI. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden Gelibolulu Mustafa Âlî (ö.1600) ise *Künhü’l-Ahbâr* adlı eserinde, Fatih Camii mimarı Atik Sinan’ı “*mi’mâr-ı Sinimmâr-kudret ve Sinân-şöhret*” yani ‘Sinan adında Sinimmar yeteneğinde bir mimar’ sözleriyle tanımlar.³⁷

Atik Sinan özelinde, ‘Sinimmar’ yakıştırması yalnızca mimari ustalığa değil, aynı zamanda paylaşılan ortak kadere de bir gönderme barındırır. Boğdan beyi Dimitri Kantemir (ö.1723), ‘Kristodulos’ adında bir Rum olarak tanımladığı Atik Sinan’ın, caminin tamamlanmasının ardından Sultan II. Mehmed tarafından takdir edilerek ödüllendirildiğini, ancak daha görkemlisini inşa edemeyeceği sorulduğunda, çok daha iyisini yapabileceği cevabını vermesi üzerine Sultan’ın gazabına uğradığını kaydeder. Güya halefinin kendinden daha görkemli bir mabed inşa edebilecek yetenekte bir mimara sahip olmasını istemeyen Sultan, Atik Sinan’ı caminin kuzey girişine yerleştirilen kazığa oturtarak öldürtmüştür.³⁸

Atik Sinan, kabir kitabesine göre 13 Eylül 1471 Perşembe günü deniz kıyısında bulunan bir zindanda hayatını kaybetmiştir.³⁹ *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarı, Sinan’ın kabir kitabesinde bildirildiği gibi hapsedildiği yerde öldüğünü onaylarken dövülerek öldürüldüğünü ekler.⁴⁰ Evliya Çelebi ise mimarın akıbetine ilişkin günümüzde hâlen popülerliğini koruyan bambaşka bir anlatı sunar.⁴¹ Bu sıra dışı anlatıya göre Sultan Mehmed, inşa sırasında kullanılmak üzere getirttiği sütunları keserek caminin Ayasofya kadar yüksek olmasına engel olan mimara, bunun nedenini sorar. Mimar, İstanbul’da çok deprem olduğunu, yapının ayakta kalabilmesi için sütunları kesmek zorunda kaldığını söyler. Bu yanıtın tatmin olmayan Sultan, mimarın ellerini bileklerinden kestirir. Elleri kesilen mimar, Sultan’ı dava eder. Kadı, caminin boyutlarının ibadete engel olmadığından, Sultan’ın şeriata aykırı, keyfî bir iş yaptığına karar vererek kısasa, yani

34 İlgili metin için: Suat Donuk, *İsmail Belîğ’in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân’ı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 220.

35 OA, Evkaf 20/25, fol. 11b’den naklen Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 503.

36 Ali Rıza Özcan, *İstanbul’un 100 Kitabesi* (İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2010), 85.

37 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr: II Fâtih Sultân Mehmed Devri: 1451-1481*, haz. M. Hüdayi Şentürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 66.

38 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, 2.*, çev. Özdemir Çobanoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 201.

39 Kabir Kitabesi için: Konyalı, *Azadlı Sinan*, 49.

40 *Anonim Osmanlı Kroniği*, 113.

41 Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 61-62.

Sultan'ın ellerinin kesilmesine hükmeder. Dava, Sultan'ın mimara tazminat ödemeye mahkum edilmesiyle sonuçlanır. Anlatı, Sultan ile kadı arasında geçen ve adaletin önemini vurgulayan diyalog ile sonlanır. Anakronik ve manipülatif bu anlatı, sonuçta, dikkatleri Osmanlı adalet sistemine çekerek Sultan'ın hakkaniyetini yücelten bir kıssaya dönüşür.⁴²

İlgi çekici mahkeme anlatısı, Sinimmar söylencesi ve çeşitlemelerinin aksine mimarın başarısı yerine başarısızlığının cezalandırıldığı bir göndermeye sahiptir: Mimar, Sultan'ın beklentisini karşılayamamış ve Ayasofya'yı alt edememiştir. Ayasofya'yı alt etmenin, Osmanlı mimarlık ortamında gerçekten önemli bir mesele olduğu; yaklaşık bir yüzyıl sonra Selimiye'nin kubbesini Ayasofya'dan daha yüksek ve geniş yaparak gayrimüslim mimarların, Müslüman mimarların Ayasofya'dan daha büyük bir kubbe inşa edemeyeceği yönündeki iddialarını boşla çıkarttığını mağrur ifadelerle açıklayan Mimar Sinan'ın söyleminden anlaşılır.⁴³ XVIII. yüzyılda *Selimiyye* adlı bir risale kaleme alan Dâyezâde Mustafa'nın (ö.1757?), Sinan'ın Selimiye'de Ayasofya'yı alt ettiği yönündeki söylemini kanıtlamak üzere her iki yapının kubbelerini yerinde ölçme girişimi ve elde ettiği sonuçlar ile bu konudaki kimi tartışmaları özellikle yazıya dökmesi, meselenin yüzyıllar sonra dahi Osmanlı entelektüelinin gündemini meşgul ettiğini gösterir.⁴⁴

Mimarın başarısızlığının temel ölçütü kuşkusuz yapının sağlamlığıdır. MÖ. XVII. yüzyıla tarihlenen 'Hammurabi Kanunları'nın 229. maddesi, "*Bir usta herhangi biri için bir bina inşa eder ve bu binayı uygun bir şekilde yapmazsa; inşa ettiği bina yıkılıp sahibini öldürürse, inşaatı yapan da öldürülür*" şeklindedir.⁴⁵ Nitekim Atik Sinan'ın öldürülmesi, Ayasofya'yı alt etme konusundaki başarısızlığı sebebiyle değildir. Fatih Camii'nin inşası ve Atik Sinan'ın akıbetine detaylı şekilde yer veren *Anonim Osmanlı Kroniği* yazarına göre, öldürülme nedeni inşa sürecinde, Sultan'ın şantiyeyi denetlemekle görevlendirdiği müfettişlerin acemilik, becerisizlik, aksaklık, israf ve yolsuzluk gibi iddialarla mimarı gözden düşürmesidir.⁴⁶ Öte yandan, 1766 yılında gerçekleşen depremde tümüyle yıkılan caminin, strüktürel problemlerinin henüz inşa edildiği dönemde dahi kendini göstermiş olması muhtemel.⁴⁷

42 Örneğin, Hakim Hasan Basri Erk mahkeme söylencesini hukuk tarihimizin özel hadiselerinden biri olarak sunar. bk. *Meşhur Türk Hukukçuları* (Adana: 1954), 42-43.; Sultan ile Atik Sinan arasında geçenler hukukçu olan Sırrı Uzunhasanoğlu tarafından kaleme alınan bir piyeste Osmanlı adalet sistemine bir övgü olarak işlenmiştir bk. *Fatih Devrinde Adalet* (İstanbul: 1954).

43 Crane-Akın, *Sinan's Autobiographies*, 155; Ayrıca: Mustafa Çağhan Keskin, "Sinan'ın Mimar Benliği", *Mimar Sinan*, haz. Mustafa Çağhan Keskin (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2023), 24-32.

44 Dâyezâde Mustafa, *Selimiyye* (İnceleme-Çevirimetin-Sadeleştirme), haz. Cihan Okuyucu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 47-50.

45 Mervyn Edwin John Richardson, *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary* (London: T&T Clark International, 2004), 109.

46 *Anonim Osmanlı Kroniği*, 112.

47 Mustafa Çağhan Keskin, "Atik Sinan: Mitler ve Gerçekler Arasında Bir Osmanlı Mimarı". *METU Journal of Faculty of Architecture* 39/2 (2022), 89.; Julian Raby, "From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul Mehmed the Conquerer, Fatih Camii, and the Church of Holy Apostles", *The Holy Apostles A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ed. M. Mullet & Robert G. Ousterhout (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2020), 253.

Mimarın, yapı sağlam olmadığı için cezalandırıldığına yönelik bir anlatı, Osmanlı dönemi Ayasofya anlatılarından birine yansır. Mustafa El-Fâ'îz, 1568 yılında kaleme aldığı *Menâkıb-ı Ayasofya-ı Kebîr* adlı eserinde, mimarın yaptığı ilk kubbe çöktüğü için kubbeyi, ikinci kez ve düzgün şekilde inşa etmesine karşın İmparator tarafından fantastik bir şekilde cezalandırıldığını kaydeder. Rivayete göre, aynı kişiye Çemberlitaş'ı inşa ettiren İmparator, mimar sütunun tepesinde iken merdivenleri yıktırarak onu orada ölüme terk eder. Bir şekilde aşağı sağ salım inmeyi başaran mimar, yıllar sonra İmparator tarafından affedilir.⁴⁸

Tabii ki rasyonel ölçütlerin dışında, ortaya çıkan işten memnun olmayan bani-hükümdarın kişisel hırslarının devreye girdiği örnekler de olmuştur. Evliya Çelebi'nin Atik Sinan anlatısını şekillendiren, başka bir yapıyı alt edemediği için cezalandırılan mimar anlatısının bir benzerinin kahramanı XV. yüzyıl başında Semerkand'da Emir Timur'un (ö.1405) eşi Bibi Hanım'ın adını taşıyan caminin mimarı Muhammed Celd olmuştur. İspanya [Kastilya] elçisi Ruj Gonzales de Clavijo (ö.1412) ile Timurlu müellifleri İbn Arabşah (ö.1450) ve Şerefüddin Ali Yezdî (ö.1454), Timur'un, 1404 yılında Hindistan seferi dönüşünde inşası tamamlanan yapıdan memnun kalmadığını, daha büyüğünü inşa etmek üzere taç kapıyı yıktırıldığını,⁴⁹ ödüllendirilmeyi bekleyen mimarı ise öldürterek malına mülküne el koyduğunu bildirir.⁵⁰ Bibi Hanım Camii, daha ziyade İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın (ö.1316) Sultaniye'de bulunan camisiyle benzerlik gösteriyor olsa da⁵¹ İbn Arabşah, Timur'un Hindistan'da görüp çok beğendiği bir caminin benzerinin inşasını arzuladığını nakleder.⁵² Timur'un imrendiği yapının, Muhammed bin Tuğluk (ö.1351) tarafından yaptırılan Delhi Cihanpenah Camii olduğu sanılmaktadır.⁵³

Kimi anlatılarda mimari öğelerin cezalandırılma motifine kaynak teşkil ettiği izlenir. İzmir'in Kemalpaşa ilçesinde bulunan Hamza Baba Türbesi'nin ürkütücü bir rivayetin kahramanı olan mimarının, yapının inşası sırasında evliyanın hışmına uğrayarak taş kesildiği söylenir. Türbe kapısındaki kırmızı damarlı mermer eşğin bu mimar olduğuna inanılır.⁵⁴ Evliya Çelebi, Uzunköprü'nün [Ergene Köprüsü] korkulukları üzerindeki insan kafası büyüklüğünde yekpare taşların, köprüyü istediği gibi inşa edemediklerinden II. Murad (ö.1451) tarafından katledilerek

48 Ferhat Aslan, *Ayasofya Efsaneleri (Tespit-İnceleme)* (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), 306.

49 Ruj Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007, 166).; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 436.

50 İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr fi Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 356-357.

51 Thomas W. Lentz and Glenn D. Lowry, *Timur and the Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Arthur M. Sackler Gallery (Washington D.C.: Smithsonian Institution, 1989), 48.; Sheila S. Blair and Jonathan M. Bloom, *The Art and Architecture of Islam 1250-1800* (New Haven and London: Yale University Press, 1995), 40.

52 İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 355-356.

53 Bernard O'Kane, "Architecture and Court Cultures of the Fourteenth Century", *A Companion to Islamic Art and Architecture*, ed. Finbar Barry Flood and Gülru Necipoğlu (Oxford: John Willey & Sons Inc., 2017), 604.

54 Metin Ergun, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değime Motifi*, 1. Cilt (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), 257.

korkulukların üzerine kelleleri dizilen ustaların alameti olduğuna inanıldığını kaydeder.⁵⁵ Bu yerel anlatılar, sıradan insanın anlam yüklemek istediği mimari fragmanları açıklamakta oldukça yaygın olan mimarın cezalandırılması motifine başvurduğuna işaret eder.

İşin aksaması da mimarların cezalandırılma nedenlerindedir. Anlatılardan en ilginç ve tanınanı elbette Hacivat ile Karagöz efsanesi varyantlarından biridir. Hacivat ile Karagöz'ün, Orhan Bey'in (ö.1362) Bursa'da inşa ettirmek istediği camide birlikte çalıştıkları kabul edilir. Efsaneye göre şakacı ve nüktedan olduklarından durmaksızın birbirleriyle atışan ikili, diğer ustaların onlara uyması nedeniyle işin aksamasına yol açtıklarından Orhan Bey tarafından sürgüne gönderilmiştir.⁵⁶ Hacivat ile Karagöz efsanesinin gerçekliği bilinmese de mimarın işin aksaması nedeniyle ciddi sıkıntılar çektiğini birinci ağızdan dinlemek mümkün. Otobiyografilerinden *Tezkiret'ül Bünyân*'da Sinan, Süleymaniye'nin inşasının uzamasıyla meydana gelen dedikodular üzerine şantiyeyi teftiş eden Kanunî Sultan Süleyman'ın onu caminin neden tamamlanmadığı konusunda uyararak Atik Sinan'ın akıbeti ile tehdit ettiğini anlatır: “-*Nedür bu benüm cami'üm ile mukayyed olmayub gayrimühim olan nesnelere ile ta'til-i evkat eylersün? Ceddüm Sultan Mehmed Han mi'marı sana numune yetmez mi?*” dedi ve; “*bana bu bina ne zamanda tamam olur, tiz haber vir! Yoksa sen bilirsün*” dedi.⁵⁷

Kaynaklara yansıyan kimi kayıtlar, mimarların doğrudan mimarlık ile alakalı olmayan bazı kusurları nedeniyle cezalandırıldıklarını gösterir. Anadolu Selçuklu döneminde ‘emir-i mimar’ olmanın yanı sıra özellikle II. Gıyasedin Keyhüsrev (ö.1246) döneminde son derece etkin bir siyasi figüre dönüşen Sadeddin Köpek (ö.1239?), I. Gıyasedin Keyhüsrev'in (ö.1211) gayrimeşru oğlu olduğunu iddia ederek Selçuklu tahtında hak iddia ettiğinden öldürülmüş ve cesedi demir bir kafes içinde mimarı olduğu Kubadabad Sarayı'nın surlarına asılmıştı.⁵⁸ Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği Yeşil Külliye'nin de mimarlığını üstlenen ve aynı zamanda vezir olan Hacı İvaz Paşa'nın (ö.1428), 1424 yılında II. Murad'a suikast yapacağı iddiaları üzerine gözlerine mil çektilmişti.⁵⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî mimarlık işlerini yürüten Hassa Mimarlar Ocağı mensubu kimi mimarlar da çeşitli nedenlerle öldürülmüştü. *Hadikatü'l-Cevâmi*'de, Mimar Sinan'ın halefi Davud Ağa'nın 1599 yılında “*sû'-i i'tikâd töhmeti*” ile yani ehl-i sünnet inancına aykırı olmak ithamı üzerine Vefa meydanında katledildiği bildirilir.⁶⁰ Davud Ağa'nın 1598 yılında vebadan öldüğünü kaydeden dönemin

55 Evliyâ Çelebi, *V. Kitap*, 159.

56 Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, (İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, 1971), I: 483-484. Efsanenin Karagöz'ün öldürüldüğü bir varyantı: Yusuf Olgun, *Tarihi Bursa Efsaneleri: Derleme – İnceleme* (Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 1989), 134-138.

57 *Tezkiret'ül-Bünyân*, v.10b'den naklen Crane and Akin, *Sinan's Autobiographies*, 150-151.

58 Muharrem Kesik, “Sadeddin Köpek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 392-393.

59 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Hacı İvaz Paşa'ya Dair”, *Osmanlı Tarihinden Portreler; Seçme Makaleler I* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 35-36.

60 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, *İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar*, haz. Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 263.; Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, haz. Zeki Sönmez (İstanbul: Sander Yayınları, 1977), 69-70.

görgü tanıklarından Selânikî Mustafa Efendi (ö.~1600), elbette daha güvenilir görünür.⁶¹ IV. Mehmed döneminde başmimarlık pozisyonunda bulunan Kasım Ağa'nın (ö.1660), meyhanelerin inşasına izin verdiği gerekçesiyle idam edildiği söylenir.⁶² Mimarlıktan ziyade siyasetle ilgilendiği için azledilen, Osmanlı mimarlığının tartışmalı figürlerden Kasım Ağa eğer öldürüldü ise bunun nedeninin Evliya Çelebi'nin kayıtlarından izlendiği kadarıyla dahil olduğu siyasi entrikalar olduğu anlaşılıyor.⁶³ Kasım Ağa'nın katledildiğine yönelik kayıtlar yetersiz olsa da halefi Mustafa Ağa'nın (ö.1662) öldürüldüğü konusunda dönem kaynakları hemfikirdir. Adı yolsuzluğa karıştığı için azledilen⁶⁴ ancak daha sonra tekrar mimarbaşılığa atanan Mustafa Ağa, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (ö.1676) ile yaşadığı anlaşmazlıkların da etkisiyle,⁶⁵ 1660 yılında meydana gelen büyük yangının ardından bazı kilise ve yahudihanelerin inşasına izin verdiği gerekçesiyle katledilmiştir.⁶⁶ Katline ilişkin ilginç bir anlatı ise, onun, devam eden bir şantiyede görevli bir işçiyi döverek öldürmesinin ardından kendini "böyle iktiza eder" sözleriyle savunmasına ithafen, idamından söz eden Nasûhpâşa-zâde'nin (ö.1666) "O mahalde böyle iktizâ eder" şeklindeki kayıdır.⁶⁷

Cezalandırma motifinde işlenen en ilginç epizot ise mimarın bani tarafından değil, bizzat bina tarafından cezalandırılmasıdır. Polonyalı Simeon'un (ö.1639), İstanbul'da bulunduğu dönemde diğer ustalardan bizzat dinlediğini bildirdiği hikâyede, 1609 yılında Ayasofya'nın damında tamirat işiyle uğraşan ustalardan biri aşağı inmeye üşenir ve kireç kabının içine işeyerek hacetini giderir. Bunu harca kararak kullanmaya koyulacağı sırada kutsal mabed bu saygısızlığa tahammül etmez ve ustayı üzerinden aşağı atar. Ayasofya'nın damından aşağı düşen saygısız usta paramparça olur.⁶⁸

İntihar, Cinayet, Rekabet

Mimar, her zaman bani-hükümdar tarafından cezalandırılmaz. Mimarın felaketine neden olan kimi zaman başarısızlık, ego, mimari rekabet ya da kıskançlıktır. Anlatılar, mimarın kendi canına kıyması veya bir meslektaşı tarafından öldürülmesi ekseninde şekillenir. Türkiye'de

-
- 61 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 763.
- 62 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, Cilt III-IV, sad. Neşet Çagatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980), 147.
- 63 Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, III. Kitap: İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 268.; Kasım Ağa hakkında bk. Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, 73-83.; Aysu Ateş, "Mimarbaşı Kasım Ağa ve Vakfı Üzerine", *Art-Sanat* 21 (2024): 103-135.
- 64 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulûsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)*, IV. Cilt, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 1025-1026.
- 65 Paul Rycart, *The History of the Turkish Empire, from the Year 1623 to the Year 1677* (London: J. M. For John Starkey, 1680) 105-106.
- 66 Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 254-255.; Aysu Ateş, "Maktûl Mimarbaşı Mustafa Ağa", *Sanat Tarihi Yıllığı* 32 (2023): 89-114.
- 67 Aysu Ateş, *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi* (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2022), 168.
- 68 Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619* (İstanbul: Baha Matbaası, 1964), 6.

özellikle usta ile kalfa arasında geçen mesleki rekabet üzerine kurgulanan anlatılarda kazanan her daim kalfa olur.⁶⁹

Mersin'in Mut ilçesinde, Görmeli Köprüsü'nün adını, yanından ayrılan kalfasının yapısını görmeye gelen ustanın, çok beğendiği bu köprüyü herkesin görmesi gerektiğini dile getirmesi sonucu aldığı anlatılır.⁷⁰ Efsanenin farklı bir varyantında, kötücül biri olarak karakterize edilen usta, köprüde bir hata bulunduğu konusunda kandırdığı kalfasını önce aşağı sarkıtır, ardından elindeki urgamı bırakarak onu Göksu Nehri'nin sularına bırakır.⁷¹ Karaman'da Salavat ve Cırcıvalık köprüleri ile ilgili dillendirilen efsanede de her iki köprüyü inşa eden kalfasının ününün kendisini geçmesine katlanamayan mimar, onu köprüden aşağı atarak öldürür.⁷² Adıyaman Besni ilçesi Sofraz köyünde, çırağının yaptığı minareyi kıskanan ustanın onu şerefeden attığı, çırağın ölümüyle yarım kalan minarenin 'öksüz minare' adını aldığı dillendirilir.⁷³ Mesleki rekabeti cinayete kadar vardırıran bu anlatılar, cezalandırma motifinin maktulü olan mimarı acımasız bir katil olarak yeniden yaratır.

Usta bazen de kendisini alt eden kalfayı öldürmez ancak mesleğini icra edemez hâle getirir. Diyarbakır'da, Malabadi Köprüsü inşa edilirken kalfasına izin veren ustanın, kalfanın dinlenmek yerine Kulp Çayı üzerine Kemuk Köprüsü'nü inşa etmesini hazmedemediğinden kalfasının eline ağır bir taş düşürerek iş kazası süsü verdiği bir suikast ile onu sakat bıraktığı anlatılır.⁷⁴ Gevaş'ta Halime Hatun Türbesi'nin inşasını üstlenen iki ustanın, yapıya sarf edilecek taş sayısı konusunda iddiaya girdiği ve kaybedenin kolunun kesileceği konusunda anlaşığı dillendirilir. Yapının inşasına yüz taşın yeterli olacağını savunan ancak yüz taş yeterli olmayınca iddiayı kaybedeceğini anlayan usta, kolunu kaybetmemek için yüz birinci ve son taşı yerine yerleştirmez. Taşın yerinin hâlen boş olduğu söylenir.⁷⁵

Mesleki başarısızlık, mimar egosu ve kıskançlık etrafında şekillenen anlatıların özellikle intiharla sonuçlandığı izlenir. Mimarlar gerçekten de mesleki nedenlerle intihara başvurmuşlardır. Valletta'da inşa ettiği Malta Ulusal Kütüphanesi'nin strüktürel çözümünde hata yaptığını düşünen mimar Stefano Ittar, 1790 yılında intihar etmiştir.⁷⁶ Viyana Opera Evi'nin mimarlarından Eduard van der Nüll, inşası tamamlanmak üzere olan yapıyı beğenmeyen İmparator Franz Joseph (ö.1916) ve basının eleştirilerini kaldıramayarak açılıştan bir ay kadar önce 3 Nisan 1868 günü

69 Muhsine Helimoğlu Yavuz, *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma-İnceleme* (Ankara: Doruk Yayınları, 1990), 31.

70 Saim Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 35.

71 Vahdi Özer, *Karaman Efsaneleri (İnceleme-metin)* (Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2023), 180.

72 Mehmet Erol, *Taşeli Platosu Efsaneleri* (Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996), 146; Ayşe Temiz, *Anadolu Efsanelerinde 'Kıskançlık ve İftira' Motifi Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2023), 166; Özer, "Karaman Efsaneleri", 566.

73 Necdet Tozlu, "Adıyaman Efsaneleri Tasnif Denemesi ve Bunlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 133.

74 Helimoğlu Yavuz, *Diyarbakır Efsaneleri*, 161.

75 Önay, *Van Efsaneleri*, 143.

76 Michael Ellul, "Punti d'incontro nell'architettura a Malta e in Sicilia", *Journal of Maltese Studies* 18 (2019), 189-196.

kendini asarak hayatını sonlandırmıştır. Mimarın intiharı nedeniyle vicdan azabı çeken Franz Joseph hayatının geri kalan döneminde herhangi bir sanat eseri hakkında yorumu sorulduğunda yalnızca “çok güzeldi, çok beğendim” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁷ Mimar egosu özellikle mesleki rekabet bağlamında çeşitli intiharlara sebep olmuştur. İtalyan mimar Francesco Borromini'nin (ö.1667) meslektaşısı Gian Lorenzo Bernini'yi (ö.1680) kışkırdığı ve onunla girdiği rekabeti kaldıramadığından hayatına son verdiği sanılmaktadır.⁷⁸ Avrupa'da popüler olan çeşitli intihar efsanelerinde, mimarın kişisel başarısızlığını bizzat cezalandırdığı görülür. Münih'te 1597 tarihli Jesuitenkirche St. Michael⁷⁹ ile Kopenhag'daki 1752 tarihli Vor Frelsers Kirke⁸⁰ adlı kiliselerin mimarlarının, çeşitli yapısal kusurlar nedeniyle kendilerini çan kulelerinden aşağı bırakarak yaşamlarına son verdiği dillendirilir. Budapeşte'de popüler bir söylenceye göre 1849 tarihli Széchenyi Köprüsü'nün herhangi bir kusuru bulunmadığını iddia eden mimarının, küçük bir çocuğun köprüyü süsleyen aslan heykellerinin dillerinin olmadığını fark etmesi üzerine köprüden Tuna Nehri'ne atlayarak intihar etmiştir.⁸¹

İslam geleneğinde hoş karşılanmamasına karşın intihar, mimar anlatılarında sıklıkla yer bulur. Hasankeyf'te, Eyyübî dönemine ait Sultan Süleyman [Şihabiye] Camii minaresinin ustası, kovduğu kalfası tarafından inşa edilen Er-Rızk Camii'nin minaresinin birbirinden bağımsız iki merdivene sahip olduğunu öğrenince kıskançlığına yenilerek şerefeden atlayarak canına kıyar.⁸² Erzurum'da Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinden birinin usta diğerinin ise çırağı tarafından yapıldığı, ustanın yapımını üstlendiği minarenin çırağın yaptığı minare yanında daha sade ve gösterişsiz kaldığına ilişkin bir efsane dillendirilir. Usta, zamanla kendi yaptığı minarenin çırağının yaptığımin gölgesinde kaldığını hissederek kıskançlığa kapılırken, çırak ise ustasını geçtiğine inanarak gurura kapılır ve sıcak bir günde, öteki minarede çalışmakta olan ustasından kendisine su getirmesini ister. İncinen ustanın kendini minareden aşağı atarak canına kıyması üzerine, yanlısını anlayan çırak diğer minareden atlar. İşçilerin bu trajedi karşısında üzüntüye kapılarak işi bırakmaları üzerine yarım kalan minareler halen tamamlanamamıştır.⁸³ Diyarbakır'da, çok süslü iki burç yaptırmak isteyen Artuklu Beyi bu iş için bir usta ile kalfasını görevlendirir. Beyin, kalfanın inşa ettiği burcu, ustanın inşa ettiğine nazaran daha çok beğenmesi üzerine, usta kendi inşa ettiği burçtan aşağı bırakarak intihar eder. Ustasının kendini boşluğa bıraktığını gören kalfa da diğer burçtan atlayarak canına

77 Hans Christoph Hoffmann, “Die Architekten Eduard van der Nüll und August von Sicardsburg”, *Das Wiener Opernhaus*, ed. Hans Christoph Hoffmann, (Wiesbaden: Steiner, 1972), 1-206.

78 Bechir Kenzari, “Construction Rites, Mimetic Rivalry, Violence”, *Architecture and Violence*, ed. Bechir Kenzari, (Barcelona: Actar Publishers, 2011), 149-174.

79 Kaare Martin Gunvaldsen, “The Master Builder and Die Versunkene Glocke”, *Monatshfte für Deutschen Unterricht*, 33/4 (1941), 153.

80 Derek Attridge, “The Wake's Confounded Language”, *Coping with Joyce essay from Copenhagen Symposium*, ed. Morris Beja-Shari Benstock (Columbus: Ohio State University Press, 1989), 262-263.

81 Efsanenin çeşitlemelerinde intihar edenin mimar değil, aslan heykellerini yapan heykeltıraş olduğu söylenir.

82 İsmail Ertuğrul, *Kurtarılmayı Bekleyen Tarih: Antikkent Hasankeyf* (Diyarbakır: Tekofaks Panasonic, 2000).

83 Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri (Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Derlenmiş Efsaneler Üzerinde Bir İnceleme)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 11.

kıyar.⁸⁴ Efsanenin diğer bir varyantında baba-oğul olarak sunulan usta ile kalfa, en iyi eserlerini meydana getirdikleri ve bundan daha güzelini bir daha yapamayacaklarına kanaat getirerek el ele burçlardan atlar.⁸⁵ Her üç efsanede de mimari bakımdan birbiri ile kıyaslanan benzer ya da eş yapıdan daha özenli bulunmasının, ‘boynuz kulağı geçer’ deyimine gönderme yaparcasına çirak ya da kalfaya atfedildiği görülür. Kendi yetiştirmesi tarafından alt edilen ustanın intiharı, mimar egosuna yapılan açık bir göndermedir. Ustasının ardından kendi canına kıyan kalfa figürü ise ustaya duyulan saygı ekseninde erdemli olmaya yönelik bir mesaj barındırır. Yapı ise efsanenin dekoru hâline gelmiştir.

Türk kültüründe, mimarın intiharının en sık işlendiği anlatıların ana teması ise kimi zaman, mimari rekabet ile süslenecek detaylandırılan aşk efsaneleridir.

Aşk

Mimarların ana aktörlerinden olduğu anlatıların en yaygın motiflerinden biri genelde kötü sonla biten aşk hikâyeleridir. Mimar, kadın banı ya da banı hükümdarın bir yakınına aşık olur, olay dekor yapının inşa sürecinde gelişir. Mimarın aşkı çoğu kez karşılık bulmaz, kimi zaman ise aynı kadına aşık olan iki mimardan birinin felaketi ile sonuçlanır.

Türkiye’de aşık-mimar anlatılarının kuşkusuz en popülerleri, ortaya çıkışı çok da eski olmayan, yeni detaylarla süslenmeye ve iştahla tüketilmeye devam eden Mimar Sinan’ın Mihrimah Sultan’a karşı beslediği umutsuz aşktır.⁸⁶ Günümüzde, Sinan’ın konu edildiği belgesel, tiyatro oyunu ve romanlara mutlaka yansıyan bu hayalî aşk, ilk kez Amerikalı yazar Arthur Stratton’un (ö.1975) *Sinan* adlı biyografik romanında işlenmiştir.⁸⁷ Sinan’ın, karşılıksız aşkına kaynak ve dekor teşkil eden yapılar elbette Üsküdar ve Edirnekapı’da bulunan Mihrimah Sultan camileridir. Dehası ile tanınan Türk tarihinin en büyük mimarının umutsuz aşkıyla romantize edildiği bu şehir efsanesi, bir bakıma onun da sıradan bir insan olduğunu hatırlatma görevini üstlenir.

Türk ve İslam kültürünün en bilinen aşk hikâyelerinden olan *Ferhad ile Şirin*’in aktörlerinden Ferhad da hem bir nakkaş hem de dağları delerek kente su getiren bir mimar/mühendistir (Şekil 4).⁸⁸ Ferhad’ın bir süre Hüsrev’in emrinde çalışmış olan ve muhtemelen Kasr-ı Şirin civarındaki su bendinin inşasıyla görevli bir mimar olması gerektiği, İran’a dışarıdan gelmiş bir sanatkar olması nedeniyle efsanevi mimar Sinimmar ile aynı kişi olabileceği tartışılır.⁸⁹ Nitekim, Azerbaycan’da *Ferhad ile Şirin* öyküsünde işlenen kimi motiflerin Sinimmar’a

84 Helimoğlu Yavuz, *Diyarbakır Efsaneleri*, 150.

85 Helimoğlu Yavuz, *Diyarbakır Efsaneleri*, 151.; Usta ve kalfanın baba-oğul olarak kurgulanışı, Orta Çağda sanat ve zanaatın bir aile mesleği olarak nesilden nesile aktarılmasının oldukça yaygın olmasından beslenir. Orta Çağ Türkiye’sinde Baba-oğul mimar ve taş ustalarına ilişkin bk. Mustafa Çağhan Keskin, “‘üstâd ibni üstâd’: Erken Osmanlı Mimarlığında Babalar ve Oğullar”, *Sanat Tarihi Yıllığı* 32 (2023): 347-365.

86 Simge Özer Pınarbaşı, “Mimar Sinan’ı Romanlarla Tanımak”, *Art-Sanat* 8 (2017), 405-423.

87 Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 420. İlgili roman için bk. Arthur Stratton, *Sinan* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1972).

88 Pirsultanlı, *Azerbaycan Efsane*, 200.

89 Ali-Şir Nevâyî, *Ferhâd ü Şirin*, *İnceleme-Metin*, haz. Gönül Alpay Tekin (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), 10-12.

uyarlandığı anlatılar dillendirilir.⁹⁰ *Ferhad ile Şirin* de diğer aşık-mimar anlatıları gibi mutlu sonla tamamlanmaz. Şirin'e kavuşmak için dağları delmekte olan Ferhad, işi yarıda bırakması için kendisine söylenen sevdiğinin öldüğüne yönelik yalana inanır. Havaya fırlattığı güzünün altında kalarak hayatına son verir. Ferhad'ın ölüm haberini alan Şirin de kendi canına kıyar.⁹¹

Ferhad ile Şirin'in, Türkiye'de kimi efsanelere kaynak teşkil ettiği, yerel uyarlamalarının yapıldığı izlenir. Antalya'nın Serik ilçesinde bulunan Aspendos Antik Tiyatrosu ve su kemerlerine uyarlanan anlatıda⁹² prensese kavuşmak için amansız bir yarışa giren iki aşıktan kazanan, su kemerlerinden önce tamamlanan tiyatronun mimarı olmuştur. Aydın'da dillendirilen bir efsaneye göre Alabanda Kralı, kızına talip olan iki ustadan birinden kente su getirmesini, diğerinden ise senato binası inşa etmesini ister. Üstlendiği yapıyı önce tamamlayan kızıl alacaktır. Kente su getirmeye çalışan rakibinin işi daha erken tamamlayarak kral kızına kavuşacağını anlayan diğer usta, rakibine senato binasının çoktan tamamlandığı haberini ulaştırır. Kente su getirmeye çok yaklaşmış olan usta bu haber üzerine inşa ettiği İncekemer'den atlayarak hayatına son verir.⁹³ Aşk motifinin iki mimarın rekabeti ekseninde şekillendiği efsanenin bu varyantında, mimari rekabetin ağır bastığı efsanelerde olduğu gibi yapı, anlatının dekoru hâline gelir. Efsanenin bir başka çeşitlemesinde ise kente su getirmeye çalışan usta, elinden havaya fırlattığı balyozunun altında kalarak yaşamına son verir. Muhtelif kentlerde farklı yapılara uyarlanan efsanenin özellikle anlatının sonunda kente su getirmeye çalışan ustanın kendi aletini kullanarak intiharı ile sonuçlanan kurgusu, bir bakıma, halk arasında çok iyi bilinen *Ferhad ile Şirin* hikâyesinin yakın çevreye adapte edilerek yerelleştirildiğini gösterir. Tıpkı, İran'da geçen bu hikâyenin özümsemekle bir Amasya efsanesine dönüşmesi gibi.

Aşık mimar anlatılarının tümü, mimari başka biriyle rekabet halinde işlemez. Niğde'de Alaeddin Camii'nin mimarının aşık olduğu ve kavuşamayacağını bildiği Niğde Beyi'nin kızının silüetini taç kapıya işlediği, yaz aylarında sabah saatlerinde silüetin halen belirmediğine inanılır.⁹⁴ Erzurum civarında anlatılagelen bir efsaneye göre kendi adına güzel bir türbe yaptırmak isteyen Mama Hatun'un görevlendirdiği mimar, inşa sürecini yakından takip eden işverenine aşık olur ancak duyguları karşılıksız kalınca taşları işlemekte kullandığı külünkü havaya fırlatır ve altında kalarak ölür.⁹⁵ Mama Hatun'un, yöresel efsanelerde sıklıkla aşık olunan fakat kimsenin aşkına kaşılık vermeyen bir figür olarak karakterize edildiği izlenir. Başka bir efsanede, köprü inşa ettirmek üzere bulduğu genç mimar, Mama Hatun'a kendisiyle evlenmesi

90 Pirsultanlı, *Azerbaycan Efsane*, 221-225.

91 Nurettin Albayrak, "Ferhad ve Şirin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 388-389.; Pirsultanlı, *Azerbaycan Efsane*, 186-187.

92 Efsanenin varyantları: Ali Püsküllüoğlu, *Efsaneler* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971), 29-33; Cuma Karataş, *Anadolu Efsaneleri* (İstanbul: Yuva Yayınları, 2004), 45-50.

93 Zehra Dündar ve Sultan Baysan, "Aydın İlindeki Efsanelerde Geçen Coğrafi Ögelerin Analizi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/2 (2018), 29.

94 *Niğde 10 Bin Yıllık Hatıra* (İstanbul: T.C. Niğde Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008), 36.

95 Ali Rıza Önder, "Mama Hatun Efsanesi", *Türk Folklor Araştırmaları* 17/326 (1976), 7750-7753.; Seydioğlu, *Erzurum Efsaneleri*, 67-69.; Ruhi Kara, *Erzincan Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Erzincan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Yayınları, 1993), 50-51.

karşılığında köprüyü bir yıl içinde tamamlayacağını söyler. Mimarın çok usta olduğunu bilen Mama Hatun, eğer köprüyü altı ayda bitirirse onunla evleneceği sözünü verir. Yedi gözlü köprünün altı gözünün inşasının bitmesi üzerine köprünün zamanında tamamlanacağını anlayınca, mimar ile evlenmemek için son gözün kemer kilit taşı çaldırır. Böylece köprü zamanında tamamlanamaz.⁹⁶

Mimarın aşkına yönelik anlatılar, kimi zaman başına gerçekten olumsuz bir hâl gelen mimarın akıbetine ilişkin gerçeklerin yerini alan dedikodulardan ibarettir. Farklı motifler etrafında şekilleniyor olsa da her biri Hiram Usta'nın öldürülmesi ile sonuçlanan menkıbelerden birinde, Süleyman Mabedi'nin inşası sırasında, Saba Melikesi Belkıs'a aşık olan Hiram Usta, aşkına karşılık bulur; hatta Belkıs'tan bir de oğlu olur fakat Hz. Süleyman'ın kıskançlığının kurbanı olarak sonunda öldürülür.⁹⁷ Benzer bir anlatı, Semerkand'da dillendirilir. Yukarıda bahsedildiği üzere, dönem kaynakları Semerkand'da Bibi Hanım Camii mimarı Muhammed Celd'in, yapının yeterince ihtişamlı olmadığını düşünen Timur tarafından öldürüldüğünü söylemesine karşın; sözlü gelenek hadiseyi, Timur'un onu, eşi Bibi Hanım'a beslediği gizli aşktan dolayı öldürttüğü dedikodusu ile açıklayarak romantize eder.⁹⁸

96 Seydioğlu, *Erzurum Efsaneleri*, 115-116; Kara, *Erzincan Efsaneleri*, 67.

97 Gener, *Hiram Menkıbesi*, 65-75.

98 Ella Maillart, *Turkestan Solo: One Woman's Expedition from the Tien Shan to the Kizil Kum* (London: W. Heinemann, 1938), 211.; S. H. Singh, "Impression of Russia", *Parliamentary Studies* 7/3-4 (1963)., 18; Fitzroy Maclean, *To the back of beyond: An Illustrated Companion to Central Asia and Mogolia* (London: Johnathan Cape, 1974), 81.

Şekil 4. Ferhad, Şirin için bir süt kanalı kazıyor
(Nizami-i Gencevi, Hamse, 931/1524-1525 Safevi Yazması)
(Metropolitan Museum, 13.228.7.5).

Gayrimüslim Mimar

Yazılı kaynaklar ve sözlü gelenekte yer bulan anlatılarda, gayrimüslim mimar figürü sıklıkla işlenir. Anlatılar, genellikle yapısal bir kusurun kafir mimarın art niyeti ile ilişkilendirilmesi veya mimar ve ustaların gayrimüslim olmadıklarının özellikle ima edilmesi ekseninde şekillenir. Motif, bir bakıma halkın, ilgili yapının mimarının müslüman olmamasından rahatsızlık duyduğuna işaret eder. Örneğin, Malatya Yeni Cami’de Cuma namazı kılan Talat Paşa’nın (ö.1921) minberin Ermeni ustaya yaptırılmasından dolayı rahatsız olduğu ve halka sitem ettiği söylenir.⁹⁹ Başka dinden mimarın, özellikle bir dinî yapının inşası için görevlendirilmesine ilişkin en kadim anlatılardan biri yine Hiram Usta ile ilgilidir. Hiram Usta menkıbelerinden birinde, onu ölüme götüren süreç, onun aslında Horemheb adında Mısırlı bir mimar olduğu ve

99 Adnan Işık, *Malatya 1830-1919*, İstanbul: 1998, 502.

Süleyman Mabedi'ni özellikle Pagan Mısır tapınaklarına benzer şekilde inşa ettiği gerekçesine dayandırılır.¹⁰⁰ Hatta menkıbenin bu çeşitlemesinde Hiram Usta, İsrail'de Mısır tapınaklarına benzer bir mabed inşa ettiği için kabul görmemekte, Mısır'da ise başka bir dinin tanrısı adına tapınak yaptığı için hain olarak görülmektedir.¹⁰¹

Benzer bir epizot, son yıllarda güncel Atik Sinan anlatılarına da dahil olmuştur. Özellikle sosyal medya platformları ve kimi popüler yayınlara yansıyan yeni yetme anlatıda, İslam düşmanı bir gayrimüslim olarak karakterize edilen Atik Sinan, dini hırslarına yenilerek Fatih Camii'nin Ayasofya'dan yüksek olmasına engel olmak için çeşitli bahaneler uydurarak Sultan Mehmed'in getirdiği sütunları keser. Evliya Çelebi'nin naklettiği mahkeme söylencesine eklenen bu yeni olay örgüsü, sütunları kestiği için elleri kesilen mimarın, Sultan'ı dava ettiği mahkemede haklı bulunması üzerine Osmanlı adaletinin, hükümdarı dahi mahkum eden hassas terazisi karşısında ağılayarak Müslüman olmasıyla sonuçlanır.¹⁰²

Atik Sinan anlatılarına eklenen sabotaj epizodu, önceden beri çeşitli yapılardaki mimari kusurları açıklamak üzere başvurulmuş bir yoldur. Edirne'de dillendirilen bir anlatıya göre Eski Cami yapılırken minareyi inşa edecek Müslüman bir mimar bulunamadığından bu iş, bir gayrimüslime verilir. Müslümanların minare kapılarının kuzeye, şerefe kapılarının ise güneye bakması yönündeki hassasiyetini bilen gayrimüslim mimar, minarenin girişini özellikle tam tersi yöne açar.¹⁰³ Yine Edirne'de sözlü geleneğe yansıyan bir anlatıda, önceden kilise olan Yıldırım Camii'nin camiye çevrilmesi için görevlendirilen gayrimüslim mimarın geldiği memleketin kralı, inşaata katkıda bulunma bahanesiyle içinde haç bulunan bir taş gönderir. Bu taş, buraya giren Müslümanları haçın altında boyun eğdirmek isteyen mimar tarafından giriş kemerinin tam ortasına yerleştirilir. Söz konusu taş hâlen yerindedir ve bazen içindeki haç görülebilmektedir.¹⁰⁴ İzmir'de Çorakkapı Camii'nin kubbesinin Ermeni usta tarafından bilinçli şekilde kusurlu yapıldığı ve çökeceği söylentisi çıkar, usta yaptığı işin sağlamlığını kanıtlamak için kubbeyi üç gün boyunca balyozla döver, kubbe yıkılmayınca dedikodular kesilir.¹⁰⁵

Oysa Gayrimüslim mimarlar, oluşum aşamasından itibaren İslam mimarlığının aktörlerinden olagelmiştir. Henüz VIII. yüzyılda, Şam'da Emeviye Camii,¹⁰⁶ Kudüs'te ise Kubbetü's-Sahra'nın inşasında Emevi halifelerinin Bizans İmparatoru'na mektup yazarak mimar ve ustalar talep ettiği bilinir.¹⁰⁷ Ancak gayrimüslim mimarlara ilişkin rahatsızlığın, özellikle gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu ve mimaride fazlasıyla etkin rol oynadıkları Anadolu merkezli efsane ve anlatılara

100 Gener, *Hiram Menkıbesi*, 77-111.

101 Gener, *Hiram Menkıbesi*, 104.

102 Ek kaynaklarla: Keskin, "Atik Sinan", 83-84.

103 Dervişoğlu, "Edirne Efsaneleri", 318.

104 Dervişoğlu, "Edirne Efsaneleri", 330.

105 Yaşar Ürük, "İzmir Camileri Hakkında Derkenar Notları" (2020), erişim: 06 Haziran .2024, <https://eksisozluk.com/entry/101211508>.

106 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2105), 99-100.

107 İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 2: 733; Robert Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Çiğdem Kafescioğlu (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005), 25-27.

konu edildiği izlenir. *Târih-i Ebü'l-Feth* müellifi Tursun Bey'in (ö.1491?), İstanbul'un imarından bahsederken Sultan Mehmed'in "*Arab u Acem ü Rûm'da mâhir mi'marlar ve mühendisler getirüp...*"¹⁰⁸ şeklindeki cümlesinde özellikle İslam coğrafyasından Müslüman mimarların davet edildiğine yönelik bir ima sezilir. Evliya Çelebi, Fatih Camii'nin inşasında çalışan tüm mimar ve ustaların müslüman olduğunu, gusül abdestli şekilde çalıştıklarını, Yahudi ve Hıristiyan hiç kimsenin yapıdan içeri girmediğinden duaların kabul olacağı ruhanîyetli bir cami olduğunu bilhassa zikretme gereği duyar: "*Ammâ du'â müstecâb olacak rûhânîyyetli câmi'dir. Zîrâ binâ olundukda bennâ ve ummâlînden gayrı millet hüdmet etmemişlerdir. {Cümle huddâmları müselmânlar idi.} Ve ile'l-ân bâb-ı sa'âdetinden içre Yahûd [u] Nasrânî girmemişdir. Cemî'i huddâmları gasl edüp hüdmet ederlerdi.*"¹⁰⁹ Yapının inşasında gayrimüslimlerin bulunmayışını doğrudan caminin kutsallığı ile ilişkilendiren bu kayıt, sözlü geleneğe yansıyan farklı camilere uyarlanmış benzeri anlatıları hatırlatır.

Ruhanîyetine gönderme yapılacak caminin tümüyle Müslüman ustaların elinden çıkmış olduğu, özellikle hepsinin gusül abdestli olmasıyla vurgulanır. Anlatıların ortak noktası amele ve ustaların abdest alması için camiden önce bir hamamın inşa edilmesidir. Olay örüntüsü baninin, cami şantiyesini ziyaret ettiği sırada gusül abdesti alamadığı için çalışmaktan imtina eden bir usta ile karşılaşmasına binaen cami inşaatını durdurup öncelikle hamam inşa edilmesi emrini vermesi üzerine kuruludur. Saim Sakaoğlu'nun "*Cami inşaatını yarıda bırakıp hamam inşa etmeye başlama motifi*" olarak tanımladığı bu oldukça yaygın epizot; Afyon'da Gedik Ahmed Paşa, Tokat'ta Ali Paşa, Kastamonu'da İsmail Bey,¹¹⁰ Prizren'de Gazi Mehmed Paşa,¹¹¹ İstanbul'da Kılıç Ali Paşa¹¹² ve Süleymaniye,¹¹³ Hatay Belen'de Sultan Süleyman,¹¹⁴ Yozgat'ta Çapanoğlu,¹¹⁵ Erzurum'da Murad Paşa,¹¹⁶ Şebinkarahisar'da Kurşunlu,¹¹⁷ Konya'da Alaeddin,¹¹⁸ Balıkesir'de Zağanos Paşa¹¹⁹ camileri ile Divriği¹²⁰ ve Bursa Ulu camileri¹²¹ ile ilgili efsanelere

108 Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977), 2.

109 Evliyâ Çelebi, *I. Kitap*, 61.

110 Gülşah Yüksel, *Kastamonu Efsaneleri* (Yüksek Lisans tezi, Bozok Üniversitesi, 2011), 192.

111 Bejza Shisivari, *Balkanlar'da dinî şahsiyetlerle ilgili menkıbeler (Makedonya-Kosova örneği)* (Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017), 97-98.

112 Saim Sakaoğlu, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tıp Kataloğu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 26.

113 Tanyeli, *Mimar Sinan*, 466.

114 Nazlı Bal Hatunoğlu, *Hatay Efsanelerine Sembolik Yaklaşım* (Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2023), 344.

115 Saim Sakaoğlu, "*Cami-Hamam İkilişinin Yapısıyla ilgili Yeni Bir Varyant: Yozgat Çapanoğlu Camii ve Çarşı Hamamı Efsanesi*" (Erciyes Yöresi II. Folklor, Halk Edebiyatı ve Etnoğrafya Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Kayseri, 7-9 Mayıs 1992); Karadavut, *Yozgat Efsaneleri*, 221.

116 "*Murat Paşa Camii Efsanesi*", erişim: 06 Haziran 2022, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/kulturatlasi/murat-pasa-camii-efsanesi>.

117 Cengiz Göksen, *Giresun Efsaneleri* (Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1999), 111-112.

118 M. Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 3.

119 Necmi Akyaçın, *Balıkesir Yöresinde Yatır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma* (Balıkesir: Balıkesir Belediyesi, 1998), 123.

120 Özen, *Sivas Efsaneleri*, 54.

121 Olgun, "*Bursa Efsaneleri*", 161.

konu olmuştur. Edirne’de Selimiye’nin inşasından önce, II. Selim’in (ö.1574) devrin ünlü mimarlarını toplayarak caminin inşasına hangi kısımdan başlayacaklarını sorduğu, Mimar Sinan’ın, öncelikle ustaların gasletmesi için bir hamam inşa edeceği yönündeki cevabı üzerine işi ona verdiği söylenir.¹²² Kastamonu’nun Ahlat köyünde Benli Sultan’ın (ö.1563), inşa ettireceği külliye çalışacak ustaların her gün boy abdesti alarak işe başlayabilmeleri için yere asasıyla vurduğunu ve yerden asa suyu adı verilen kuvvetli bir su fışkırdığı anlatılır.¹²³

Gayrimüslim mimardan duyulan rahatsızlık kimi zaman bir velinin üzerine yüklenerek işlenir. Hatay Belen’de dillendirilen bir rivayete göre Hasan Basri Ziyareti’nin oluşumu sırasında, geceleri ışık/nur görülmesine karşın kabre bir türlü ulaşamamaktadır; görevli ekipten birinin rüyasına giren veli, aralarındaki Ermeni’nin parası verilerek gönderilmesini ister. Ermeni görevlinin gönderilmesinin ardından Hasan Basri’nin bozulmamış naaşına ulaşılır.¹²⁴ En ürkütücü anlatı ise İzmir Kemalpaşa’da bulunan Hamza Baba Türbesi’nin gayrimüslim mimarının, evliyanın hışmına uğrayarak taş kesilerek eşik olarak kullanılmasıdır.¹²⁵

İhtida

Gayrimüslim mimardan duyulan rahatsızlık kimi zaman onun İslamlaşması ile ortadan kaldırılır. Mimarın ihtidası, bir nevi yapının meşrulaştırılma aracıdır. Özellikle evliya menkıbelerinde işlenen bu motifte mimar, evliyanın gösterdiği keramet sayesinde müslümanlığı seçer. Ahmed Eflakî (ö.1360), Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö.1273) ve Mevlevî tarikatı hakkında yazdığı *Menâkıbü’l-‘ârifîn* adlı eserinde, dönemin ünlü Rum mimarı Kâlûyân’ın Mevlânâ’nın müridi olduğunu kaydeder.¹²⁶ Bir rivayette, Mevlânâ’nın hizmetinde çalışırken onun himmetiyle Müslüman olduğundan bahsedilen gayrimüslim mimar¹²⁷ Kâlûyân olmalıdır. Sohbetlerinden derlenen *Fihî Mâ Fih*’te yaratılış ve arif kişi tanımlamalarını mimar ve mimarlık metaforu kullanarak açıklayan Mevlânâ’nın¹²⁸ mimar figürüne özel bir önem verdiği anlaşılır.

Kâlûyân yalnızca Müslüman olmakla kalmamış, Mevlânâ’ya mürid de olmuştur. Benzer bir anlatı, Mevlânâ’nın çağdaşı Hacı Bektaş-ı Velî’nin (ö.1271) gösterdiği bir keramet üzerine ihtida ederek dervişliği seçen başka bir mimara ilişkindir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) yazıldığı anlaşılan anonim *Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî* ya da diğer adıyla *Vilâyet-Nâme*’de, bu kez ünlü bir Osmanlı mimarı hidayete erdirilir. Rivayete göre, Bursa’da bulunduğu sırada Hacı Bektaş-ı Velî’nin vefat haberini alan Osmanlı Sultanı Murad Hüdâvendigar (ö.1389) çok üzülür ve bir hayli ağlar. Fazlasıyla düşkün olduğu pirine hürmetini, onun üzerine bir türbe inşa ettirerek sergilemek ister ve bu iş için ‘Kaplucu Mimar’ namıyla bilinen Yanko

122 Dervişoğlu, “Edirne Efsaneleri”, 334.

123 Nail Karagöz ve Adil Karagöz, *Gönüller Sultanı Benli Sultan. Hayatı, Külliyesi ve Menkıbeleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 115.

124 Bal Hatunoğlu, “Hatay Efsanelerine”, 208-209.

125 Ergun, *Değişme Motifi*, 257.

126 Ahmed Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2006), 429-430.

127 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), 388.

128 Mevlânâ Celâleddin, *Fihî Mâ-Fih*, çev. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011, 38,93,102,175,184.

Madyan'ı görevlendirir. Sulucakarahöyük'e giderek türbenin inşasını tamamlayan mimar, kubbede bulunduğu sırada ayağı takılarak düşer. Hacı Bektaş-ı Veli'ye kendisini kurtarması için yakaran mimar, onun kerameti ile sağ salim yere ayak basınca derhal imana gelir. Tıraş edilerek tekbirler eşliğinde intisap eder. Derviş Sadık adını alan ve altı yıl kadar dergâha hizmet eden mimar, vasiyeti üzerine Hünkâr'ı ziyarete gelenlerin kabri üzerine basarak içeri girmeleri için türbenin eşiğine defnedilir.¹²⁹ Hacı Bektaş-ı Veli ile ondan yaklaşık yüzyıl sonra yaşamış olan Murad Hüdâvendigar'ı aynı zaman dilimine yerleştiren bu anakronik metinde bahsi geçen 'Kaplucu Mimarı', Kaplıca İmaretı olarak da anılan Bursa Hüdavendigâr Külliyesi ile Eski Kaplıca'nın mimarıdır.¹³⁰

Bu anlatının, neredeyse tümüyle aynı kurguyla Hacı Bektaş-ı Veli halifelerinden Hamza Baba'nın Kemalpaşa'da bulunan türbesine uyarlandığı görülür. Türbeye ilişkin rivayetlerden birine göre bu kez II. Murad'ın görevlendirildiği Rum mimar, türbe için yapılan harcamaya hayıflandığı sırada çıkan rüzgârla havalanınca hatasını anlayarak Hamza Baba'dan özür diler ve onu yere indirmesini ister. Sağ salim yere inen mimar, oracıkta Müslüman olarak türbeyi tamamlar ve vasiyeti uyarınca, Hamza Baba'yı ziyarete gelenlerin hatasından dolayı üzerine basarak türbeye girmeleri için kapı eşiğine defnedilir. Defnedildikten sonra kapı eşiğindeki mermer üzerinde kırmızı damarlar ortaya çıkması nedeniyle mimarın Hamza Baba tarafından affedildiği varsayılarak eşiğe basmadan içeri girilir.¹³¹ Yukarı bahsedildiği üzere ilgili rivayetin diğer çeşitlemesinde, gayrimüslim mimar, Hamza Baba'nın hışmına uğrayarak taş kesilmiş ve türbeye eşik olmuştu.

Sufî müelliflerden İbrâhîm Hâs Halvetî'nin (ö.1762) naklettiği bir rivayete göre, İstnabul'da Boğazkesen civarındaki bir tepeden, Tophane'de inşa edilmekte olan Kılıç Ali Paşa Camii için taş kesilerek yamaçtan aşağı yuvarlandığı sırada bölgede bulunan çok sayıda Müslüman mezarı tahrip olmuştur. Onlarca Müslüman mezarının mahvına neden olan devasa kaya parçalarının bir kabrin üzerine asla uğramadığını izleyen taş kesicilerin başındaki gayrimüslim usta, kabrin Şeyh Hasan-ı Zarîfî'ye (ö.1576) ait olduğunu öğrenince, şeyhin dini hak dinidir diye düşünerek İslamiyeti kabul etmiştir.¹³²

Mimarın ihtidası bazense velinin rüyaya girerek işaret vermesiyle gerçekleşir. Kastamonu'da Halvetiyye tarikatı Şabaniyye kolu şeyhlerinden Ömerü'l-Fu'âdî (ö.1636), Şeyh Şaban-ı Veli (ö.1569) türbesinin inşasını konu edindiği *Türbenâme* adlı risalesinde, inşaatta görevli gayrimüslim ustalardan rahatsızlık duyduğunu, şeyhin ruhunun bu hususta rızası olup olmadığına

129 Abdülbâki Gölpinarlı, *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli "Vilâyet-Nâme"* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2016), 89-90.

130 *Vilâyet Nâme*'de, inşa ettiği yapılara nispeten 'Kaplucu Mimarı' olarak tanınan mimarın adının 'Yanko Madyan' olduğu söylene de Osmanlı kültüründe çeşitli vesilelerle tekrarlanan bu ismin, efsanevi karakterlere atanan temsili, jenerik bir isim olduğu anlaşılır.

131 İsmail Onarlı, «Saruhanogulları Beyliği'nin Ulu Evliyası: Hamza Baba», *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 21 (2002), 184.

132 İbrâhîm Hâs Halvetî, *Erenler Kitabı-Tezkiretü'l-Hâs*, haz. Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, Yasin Şen (İstanbul: H Yayınları, 2017), 208.

dair endişeli olduğunu kaydeder. Rüyasına giren bir azizin, “*bunun gibi sultanın türbesin kafirlere niçün yapdursuz*” yönündeki serzenişi üzerine kafirlerin binadan uzaklaştırılmasına karar verdiğini, bu mucize üzerine inşaatta çalışan Arslan isimli bir ustanın Müslüman olarak Ali adını aldığını bildirir.¹³³ Edirneli Mecdi (ö.1591) ve Abdurrahman Hibri (ö.1659) II. Murad’ın adına bir mescid ile zaviye inşa ettirdiği Şeyh Şücaeddin Karamanî’nin, gayrimüslim mimarın rüyasına girerek onu İslam’a davet ettiğini, bunun üzerine hidayete eren mimarın ‘Hidayet’ adını aldığını kaydeder.¹³⁴

Sivas’ta Hoca İmam Camii’nin Ermeni mimarının kible yönünü yanlış tespit ettiğini söyleyen Hoca İmam’a itiraz ettiği, ancak Hoca İmam’ın ona elleriyle Kabe’yi göstermesi üzerine ağlayarak Müslüman olduğu, inşaatı ücretsiz tamamlayarak vasiyeti üzerine caminin bahçesinde Hoca İmam’ın yanına defnedildiği anlatılır.¹³⁵ Efsanenin çok benzeri, Harran Ulu Cami’nin inşası için de anlatılır. Şeyh Hayat el-Harranî’nin (ö.1185) Kabe’yi gösterdiği mimar, Şeyh’e intisap eder.¹³⁶

Mimarın İslamiyet’i seçmesi, her zaman bir velinin kerameti üzerine gerçekleşmez. Mardin’de Şehidiye Camii’nin minaresini yapan gayrimüslim mimarın, Müslüman bir kıza aşık olduğu için ihtida ettiği ve aşkını minareye naksettiği anlatılır.¹³⁷

Efsanelere konu olmasa da Müslüman baniler hizmetinde bulunan mimarların, kendi istekleri ile de İslamiyet’i tercih ettikleri izlenir. İstanbul’da II. Bayezid tarafından inşa ettirilen Beyazıt Camii’nin mimarı Yâkub Şah, 1490 yılına ait bir belgede, ‘Ermeni mi’mar’ olarak anılırken¹³⁸ 1502 tarihli başka kayıta bir ‘üstâd Ya’kûb Şâh el-mimâr el-mühtedi’ şeklinde zikredilmektedir.¹³⁹ Öte yandan ihtida, kimi zaman esaret ya da kölelikten kurtulmanın bir yoludur.

Kölelik, Esaret, Özgürlük

Esir ya da köle mimar, sözlü geleneğe yansıyan efsanelerde yaygın işlenen bir motif değildir. Ancak yazılı kaynaklar esir ya da köle mimarlara ilişkin anlatılar bakımından oldukça zengindir. Örneğin, *Vilâyet-nâme*’de Hacı Bektaş-ı Velî türbesini inşa ederken müslüman olduğu

133 L. Nihâl Yazar, *Halvetiliğin Şa’bânîyye Kolu Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî ve Türbenâme* (Ankara: MAS Matbaacılık, 1985), 277-278.

134 Mecdi Mehmed Efendi, *Hada’iku’s-Şakâik, Mecdi’nin Şakâ’ik Tercümesi*, haz. Bilal Alpaydın ve Fatih Odunkıran, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 1: 298-299; Abdurrahman Hibri, *Ensü’l-Müsâmirîn. Edirne Tarihi 1360-1650*, çev. Ratip Kazancıgil (Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 1999), 56.

135 Fevzi Bilen, “Sivas Tarih ve Geleneksel Yaşam Kültürü”, 2016, erişim: 06 Haziran 2024, https://www.facebook.com/Sivastarih/?locale=tr_TR.

136 Ömer Kırmızı, *Şanlıurfa Efsanelerinin İcra Bağlamı ve İşlevleri* (Doktora tezi, Mersin Üniversitesi, 2021), 243-244.

137 Mustafa Ceylan, *Türk Dünyası Efsaneleri -I-* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2015), 373.

138 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979), II: 227.

139 Stefanos Yerasimos, “15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi”, *Afife Batur’a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2005), 38-54.; Mustafa Çağhan Keskin, “XIV-XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarları ve Mimarlık Ortamı”, *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Yıldray Özbek-Ayşe Budak (Konya: Literatürk, 2020), 165-166.

rivayet edilen ‘Kaplucu Mimarı’ın bir savaş esiri olduğu güvenilir Osmanlı kaynaklarına yansımıştır. Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi (ö.1599) ve Solakzâde Mehmed Hemdemî’nin (ö.1658) yer verdikleri anlatıya göre Yalova çevresini yağmalamak isteyen Bizans donanması ile yaşanan çatışma sonrasında Osmanlı birlikleri tarafından esir alınanlar arasında bulunan bir kişi, usta bir mimar olduğunun anlaşılması üzerine, Murad Hüdâvendigar tarafından azat edilerek Bursa’da Bey Sarayı karşısında bir cami [Şehadet Camii] ve Kaplıca mevkiinde bir imaret [Hüdâvendigar Külliyesi] inşası ile görevlendirilir.¹⁴⁰

Erken Osmanlı mimarlığının gayrimüslim kökenli aktörleri arasında özellikle ‘Kaplucu Mimarı’ gibi kölelikten gelen kişilerin varlığı dikkat çeker. Amasya Bayezid Paşa İmaretî’nin giriş revağı üzerinde yer alan 1419 tarihli iki kitabe, Bayezid Paşa’nın kölesi Abdullah oğlu Yakub ve azadlı kölesi Abdullah oğlu Fukâ Togan’ın isimlerini verir.¹⁴¹ Fatih Camii’nin mimarı Atik Sinan¹⁴² ve onun ölümünden sonra külliyei tamamlayan Gedik Ahmed Paşa’nın azadlısı mimar Ayas’ın da esir/köle olduğu bilinmektedir.¹⁴³

Sinan’dan önceki mimarbaşı Acem Ali’nin (ö.1537) ‘Acem’ lakabı ile tanınmasının nedeni olarak Yavuz Sultan Selim’in (ö.1520) İran seferi sırasında esir alınmış olması gösterilir.¹⁴⁴ Son araştırmalar, Acem Ali’nin Çaldıran Savaşı esirlerinden olmadığını ortaya koysa da¹⁴⁵ Celâl-zâde Mustafa (ö.1567), *Selim-nâme* adlı eserinde çok sayıda maharetli ustanın Tebriz’den İstanbul’a ‘armağan’ olarak gönderildiğini söyler.¹⁴⁶ *Ehl-i Hiref Defteri*’ndeki, “*Tebriz’den sürgün gelip...*” ve “*Şah İsmail kullarından Tebriz’de bulunub, beylik olmuş*” ifadeleri ise bu kaydı onaylar.¹⁴⁷ Gelibolulu Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünerverân* adlı eserinde Şah İsmail’in (ö.1524), Çaldıran Savaşı öncesinde olası bir mağlubiyet sonucu Sultan Selim’in eline geçmemeleri için ünlü ressam/minyatürcü Behzad (ö.1536) ve hattat Mahmud Şah’ı (ö.1564) bir mağaraya sakladığını rivayet eder.¹⁴⁸

140 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü’l Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1974), I: 129-130; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi*, haz. Vahit Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 45; Hasan Yılmazyaşar, “Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orjini Meselesi”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2018), 3-43.

141 Kitabeler için bk. Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Osmanlı Mimarisinde Yazı* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001), 120-121. Bayezid Paşa’nın emrinde çalışan mimarlar için bk. Mustafa Çağhan Keskin, “Bayezid Paşa: Vezir, Entelektüel, Sanat Hamisi”, *Osmanlı Araştırmaları* 48 (2016), 1-37. Aynı yapının inşasında görev alan Müslüman mimarlar ise kimseye bağlılık göstermeden hareket edebilmekteydi bk. Mustafa Çağhan Keskin, “Syrian-Origin Architects Around Amasya Region in the Early 15th Century”, *AZ ITU Journal of the Faculty of Architecture* 12/2 (2015): 19-33.

142 Keskin, “Atik Sinan”, 89-95.

143 Ayas’ın Gedik Ahmed Paşa’nın azadlı kölesi olduğunu bildiren vakfiyesi için bk. Ahmet Topbaş, “Gedik Ahmed Paşa ve Vakfı”, *Vakıf Haftası Dergisi* 2 (1985), 179-181.

144 Kemal Altan, “Klâsik Türk Mimarlarından Esir Ali”, *Arkitekt*, 3/75 (1937): 81-83.; Özkan Ertuğrul, “Acem Ali”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, I: 332 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988).

145 Ek kaynaklarla: Keskin, “Osmanlı Mimarları”, 166-167.

146 Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1997), 250.

147 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlı Sarayı’nda Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Defterleri», *Belgeler*, XI/15 (1981-1986), 23-76.

148 Gelibolulu Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünerveran. Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları*, haz. Müjgan Cumhuri (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012), 101.

Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan oldukça geniş bir coğrafyaya egemen olan Timur'un, ele geçirdiği bölgelerden çok sayıda sanatçı ve bilim adamını Semerkand'a götürdüğü bilinir.¹⁴⁹ Semerkand'da alıkonanlar, ancak onun 1405 yılındaki ölümünün ardından memleketlerine dönebilmiştir. Niğbolu Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'e, Ankara Savaşı'nda ise Timurlulara esir düşerek Semerkand'a gönderilen Johannes Schiltberger (ö.1440), Timur'un ölümünden sonra mezarından acı çığlıklar duyulduğunu, dualar edilip kurbanlar kesilmesine rağmen çığlıkların devam ettiğini, bunun üzerine din adamlarının Semerkand'da ikamete mecbur bırakılan kişilerin serbest bırakılmasını önerisiyle, Şahrüh'un (ö.1447) babasının ruhunun huzur bulması ümidiyle herkesi azad ettiğini kaydeder.¹⁵⁰ Bu sırada Semerkand'dan ayrılarak Bursa'ya gelen Şamlı İbni Arabşah ise, Schiltberger'in aksine, alıkonan kişilerden kiminin izin aldığını, kimininse Timurlu şehzadeleri arasındaki taht mücadelesini fırsat bilerek kaçtığını bildirir.¹⁵¹ Memleketine dönenler arasında, Ankara Savaşı'nı takiben esir düşerek Semerkand'a sürülen Bursalı Nakkaş Ali de bulunmaktadır.¹⁵² Nakkaş Ali beraberinde getirdiği Tebrizli ustalar ile Bursa'da dekorasyon programını üstlendiği Yeşil Külliye'yi, Timurlu teknik ve üslubunu yansıtan çiniler ile bezemiştir.¹⁵³

Esir ya da köle mimarlar, XX. yüzyılda yerini sürgün mimarlara bırakmıştır. Örneğin Nazi Almanyası'ndan kovularak bir süre Sovyetler Birliği ve Japonya'da mimarlık yapan Alman Yahudisi Bruno Taut, 1936 yılında Türkiye'ye davet edilmiş, Güzel Sanatlar Akademisi'nde hocalık yapmanın yanında çok sayıda mimari proje gerçekleştirmiştir. 1938 yılında öldüğünde Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilen Taut, şehitlikte kabri bulunan tek gayrimüslimdir.¹⁵⁴

Mimar Erenler, Ermiş Mimarlar

Çeşitli efsanelerde kimi zaman bir mimarın erenliği, kimi zaman ise bir erenin mimarlıkla iştigal ettiği izlenir. Bir Bizans menkıbesi, kendi adına bir kilise inşa ettirmekte olan ve bani ile ustabaşı karışımı bir rol üstlenen Sionlu Aziz Nikolaos'un (ö.564), Kutsal Topraklar'a gideceği sırada inşaatın durmasını ve ustaların işten çıkarılmasını istediği, nedeni sorulduğunda ise Tanrı'nın bu görevi ona verdiğini ve taşların yalnızca ona itaat edeceği cevabını verdiğini söyler. Nitekim onun yokluğunda işe devam edilmek istense de kimse taşları yerinden kaldıramaz.¹⁵⁵

149 İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 272.; Nizamüddin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 283.; Lentz and Lowry, *Timur and the Princely Vision*, 27.; Lisa Golombek and Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan* (Princeton: Princeton University Press, 1988), 35-37.; Hillenbrand, *İslam Sanatı*, 222.

150 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 83.

151 İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 413.

152 Taşköprülüzâde İsamuddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Bilginleri)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 315.

153 Mustafa Çağhan Keskin, "Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433)", *Belleten* LXXVII/279 (2013), 445-465.

154 Kristina Hartmann, "Türkiye Sürgününde Bruno Taut", *Mimarist* 4 (2002), 37-40.

155 Robert Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, çev. Fügen Yavuz (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 58.

Türk kültüründe de benzer anlatıların varlığı izlenir. Mimari üretime katıldığı rivayet edilen erenlerin en ünlüsü Yunus Emre'dir (ö.1320?). Yunus Emre'nin, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin oğlu Sultan Veled'in (ö.1312) türbe inşasında çalıştığı, havaya attığı taş ve tuğlaların kendiliğinden duvar ve kubbedeki yerine yerleşmesi yönünde bir keramet gösterdiği anlatılır.¹⁵⁶ Alaşehir'de Emir Sultan'ın (ö.1429?) halifesi Şeyh Sinan'ın (ö.1482) kendi adını taşıyan camide bizzat çalıştığı ve malzemenin onun kerametiyle hiç eksilmediği, hatta devasa taşların onun ardı sıra dağlardan yuvarlanarak cami inşaatına ulaştığı söylenegedir.¹⁵⁷ Muş'un Esenlik köyünde dillendirilen bir efsaneye göre cami inşasında çalışan Seyyid Aynü'l-Melek, kendisini ziyaret eden Şeyh İdris'in ayıyı binek, yılanı ise kamçı olarak kullanarak keramet göstermesine camiye yerinden oynatarak karşılık verir. Caminin gözle görünür biçimde eğik olması bu hadiseye bağlanır.¹⁵⁸ Ankara, Çubuk ilçesi Ömercik köyünde bulunan caminin mimarı Küçük Osman'ın insan gücüyle kaldırılamayacak büyüklükteki taşları kullanması mucize olarak görülerek cami avlusunda bulunduğu inanılan kabri mumlar yakılarak adaklar adanan bir yatıra dönüşmüş, açtırdığı kuyudan çıkan suya kutsallık atfedilmiştir.¹⁵⁹

Türkiye'de mimar-eren efsaneleri özellikle köprüler etrafında şekillenir. Köprülerle ilgili efsanelerin en önemli aktörlerinden biri, köprüyü bir türlü inşa edemeyen mimar ve ustalara kimi zaman yer gösteren kimi zaman da doğrudan müdahil olan çoban karakteridir.¹⁶⁰ Erzurum'da Aras Nehri üzerinde bulunan Çobandede Köprüsü'nün, ancak Çoban Dede adlı bir erenin yardımı ve yol göstermesi neticesinde inşa edilebildiğine dair efsaneler hâlen dillendirilir.¹⁶¹

Köprülerle ilgili bir diğer unsur, çeşitli hayvanların, özellikle de vahşi geyiklerin inşa sürecine dahil olmasıdır. II. Bayezid tarafından Osmancık'ta inşa ettirilen Koyunbaba Köprüsü'nün, Pamuk Baba olarak tanınan bir mimar-eren tarafından inşa ettiğine inanılır. Hasluck'un aktardığına göre Kızılırmak üzerine inşa edilen önceki köprülerin suyun gücüne dayanamamaları yıkılması üzerine Ürgüplü bir mühtedi olan Pamuk Baba, halka, yük hayvanlarını verdikleri takdirde dayanıklı bir köprü inşa edeceği taahhüdünde bulunmuştur. Halkın kendisine inanmayarak hayvanlarını vermemesi üzerine gereken taşların taşınması için vahşi geyikleri kullanan Pamuk Baba, köprüyü kendi imkanlarıyla inşa etmiştir.¹⁶² Pamuk Baba, sonraları türbesi Osmancık'ta bulunan Koyun Baba ile özdeşleşmiştir.¹⁶³ XVI. yüzyıla tarihlenen *Vilâyetnâme-i Koyun Baba* adlı menâkıbnâmede, Otlukbeli Savaşı öncesinde Osmancık'a

156 Durmuş Ali Gülcan, *Yunus Emre'nin Kökeni ve Yöresi* (Karaman: Karaman'ın Sesi Ofset Tesisleri, 1992), 110.; Özer, *Karaman Efsaneleri*, 626.

157 Osman Türkmen, *Alaşehir Yöresindeki Efsane ve Memoratlar* (Yüksek Lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2017), 127,133.

158 Dilan Nur Ekmekçi, *Muş Efsaneleri (İnceleme-metin)* (Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2020), 99.

159 Sevim Aydos, "Yaşayan Çubuk Efsaneleri", *Bütün Yönleriyle Çubuk ve Çevresi II. Uluslararası Sempozyumu (5-7 Ekim 2017)*, ed. Fatih Erkoçoğlu, Necmettin Ayan (Ankara: Çubuk Belediyesi Yayınları, 2018), 313,322.

160 Ali Berat Alptekin, *Efsane ve Motifleri Üzerine* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 105.

161 Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi*, 37.; Efsanenin varyantları için bk. Seydioğlu, *Erzurum Efsaneleri*, 104-110.

162 Frederick William Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, çev. Timuçin Binder (İstanbul: Ayrıntı, İstanbul 2012), 83.

163 Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam*, 82, dn. 95.

uğrayarak kendisini ziyaret eden Fatih Sultan Mehmed'den Kızılırmak üzerine bir köprü yaptırmasını isteyen Koyun Baba, Sultan'ın sözünü yerine getiremeden vefat etmesi üzerine oğlu II. Bayezid'in rüyasına giderek babasının verdiği sözü hatırlatmış ve köprü'nün inşasına bu kerameti ile aracı olmuştur.¹⁶⁴

Şekil 5. Semerkand'da Bibi Hanım Camisi'nin inşasında fillerin kullanımı, resimleyen: Behzad. (Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafarnâme*, 1467/1468, John Work Garrett Library John Hopkins University, Baltimore, Maryland).

164 Haşim Şahin, "Koyun Baba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 229-230. Efsanesinin farklı bir varyantının bk. Ceylan, *Türk Dünyası Efsaneleri*, 231-233.

Karabük'te, Öğlebeli Köyü yakınlarında, Araç Çayı üzerinde bulunan köprünün Geyikli Dede olarak bilinen Bahattin Gazi tarafından inşa edildiğine inanılır. Rivayete göre Geyikli Dede, köprüyü ormandan ağaç taşıyan geyiklerin yardımıyla inşa etmiştir.¹⁶⁵ Geyikler yalnızca köprülerin inşası sırasında değil, cami ve hamam gibi yapıların inşasında da erenlere taş ve odun taşıyarak yardımcı olurlar. Kastamonu'nun Ahlat köyünde bulunan külliyesinin inşası sırasında Benli Sultan'a,¹⁶⁶ Tosya ilçesinde Tekke Hamamı'nın inşası sırasında Şeyh İsmail Rumî'ye,¹⁶⁷ Tosya'nın Şarakman köyünde köylülere,¹⁶⁸ Çankırı Ilgaz'da Kayı köyünde Şeyh Mahmud ile Şeyh Muharrem'e,¹⁶⁹ Amasya'nın Suluova ilçesindeki Derebaşalan köyündeki caminin inşası sırasında Resul Dede'ye¹⁷⁰ geyiklerin yardımcı oldukları anlatılır. Geyiklerin, kimi zaman ise Ordu Kabadüz'a bağlı Esenyurt yakınlarında bulunan Eldirek/Kerameddin Camii'nin inşasında olduğu gibi yapının yerinin seçiminde yol gösterici olduğu görülür.¹⁷¹ Tasavvuftaki özel konumundan olsa gerek¹⁷² efsane ve menkıbelerde ermişlere zorlu inşa süreçlerinde yardım eden genellikle vahşi geyikler olmuştur. Oysa kimi büyük mimari projelerin inşasında gerçekten vahşi hayvanlar kullanılmıştır. Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafernâme* adlı eserinde Timur'un Semerkand'daki cami inşaatı sırasında kesilen taşların dağlardan taşınmasında Hindistan'dan getirilen doksan beş filin kullanıldığını kaydeder.¹⁷³ Fillerin inşa sürecine dahil, *Zafernâme*'nin, Behzad tarafından resimlenen 1467/1468 tarihli Herat nüshasındaki minyatürde de işlenmiştir (Şekil 5). Sözlü gelenek, insan gücünün sınırlarını zorlayan kimi yapım faaliyetlerine, çoğu zaman insan ve hayvanların yerine melekler, şeytanlar, cinler veya devleri yerleştirir.

Doğüstü Mimarlar: Melekler, Şeytanlar, Cinler, Devler

Kur'an-ı Kerim, Hz. Süleyman'ın emrinde çalışan cinlerin onun için görkemli binalar inşa ettiklerini bildirir (Şekil 6).¹⁷⁴ Türk kültüründe özellikle Ayasofya anlatılarında doğüstü varlıkların inşa sürecine dahil edildiği görülür. 1568 tarihli *Menâkıb-ı Ayasofya-ı Kebîr* adlı yazmada, yapının planının imparator ile mimara aynı gece rüyalarına giren ak sakallı pir tarafından gösterildiği anlatılır.¹⁷⁵ Evliya Çelebi, Hızır'ın Ayasofya'nın temelinin kazılmasına nezaret ettiğini ve yapının inşası için gerekli malzemeyi sağladığını nakleder.¹⁷⁶ Oruç Beğ

165 Ceylan, *Türk Dünyası Efsaneleri*, 525-527.

166 Karagöz ve Karagöz, *Benli Sultan*, 117.

167 Yüksel, "Kastamonu Efsaneleri", 186.

168 Yüksel, "Kastamonu Efsaneleri", 55.

169 Sadık Çakırsipahi, *Ilgaz* (Ankara: Güner Matbaacılık, 2002).

170 Ahmet Dağlı, *Yapısalçı Açısından Amasya Efsaneleri* (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012), 109-110.

171 Erol Akkuş, *Ordu Efsaneleri* (Yüksek Lisans tezi, Ordu Üniversitesi, 2018), 103-104.

172 Geyik kültüne ilişkin bk. Gıyasettin Aytaş, "Türk Kültürü ve Edebiyatında Geyik Motifi ve 'Haza Destan-ı Geyik'", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Dergisi* 12 (1999), 161-170.; Vedat Turgut, "Ahu ve Derviş: XIII. Yüzyıl Tasavvuf Dünyası Üzerine Bazı Yeni Bulgular", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96 (2020), 11-32.

173 Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, 322.

174 *Kur'an-ı Kerim*, 34/12-13.

175 Aslan, *Ayasofya Efsaneleri*, 286.

176 Evliya Çelebi, *I. Kitap*, 15-16, 27, 49.

(ö.1503?), Ayasofya’da bulunan sütunların Hz. Süleyman’ın emrinde çalışan devler, cinler ve perilerin Kaf Dağı’ndan çıkardıkları sütunlar olduğunu söyler.¹⁷⁷ Sütunları Ayasofya’ya taşıyan devlerden birinin kendinden bir işaret kalması için sütunlardan birine vurarak el izini bıraktığı rivayet edilir.¹⁷⁸ Yapının inşası sırasında bir meleğin ustaların başına bir şey gelmemesi için onlara nezaret ettiğine inanılır.¹⁷⁹ Celâl-zâde Mustafa, *Târih-i Kala-ı İstanbul ve Ma’bed-i Câmi-i Ayasofya* adlı eserinde inşa süreci maddi nedenlerle yarıda kalınca, bir meleğin mimara yapının tamamlanması için gerekli olan hazineyi teslim ettiğine dair bir efsaneyi aktarır.¹⁸⁰

Şekil 6. Doğaüstü varlıklar, Hz. Süleyman’ın emrinde inşa faaliyetlerinde görev alıyor (Sarit Shalev-Eyni, “Solomon, his Demons and Jongleurs: the Meeting of Islamic, Judaic and Christian Culture”, *Al-Masâq* 18/2 (2006)).

Ayasofya anlatılarına yansıyan kimi unsurların başka yapılara da uyarlandığı izlenir. Mimar Sinan ile ilgili efsanelerden birinde Hz. Muhammed, Kanuni Sultan Süleyman’ın rüyasına girer ve Süleymaniye Camii’nin yerini göstererek planını işaret eder. Sinan’ın rüyada tarif edilen plandan haberdar olduğunu anlayan Sultan, ona planı nasıl bildiğini sorduğunda, Hz. Muhammed planı işaret ederken kendisinin orada, Sultan’ın arkasında olduğunu söyler.¹⁸¹ Nitekim Sinan,

177 Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi Osmanlı Tarihi [1288-1502]*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008), 82-83.

178 Aslan, “Ayasofya Efsaneleri”, 277.

179 Aslan, “Ayasofya Efsaneleri”, 285.

180 Aslan, “Ayasofya Efsaneleri”, 293-295.

181 Osman Nuri Topbaş, *Âbide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1999), 402.; Türkan Çelik, *Uşak’tan Derlenen Efsaneler Üzerine Bir İnceleme* (Doktora tezi, Uşak Üniversitesi, 2020), 181.

sıklıkla insanüstü vasıflar atfedilen bir mimardır. Hakkında türetilen çeşitli efsaneler, özellikle insanüstü bir dehaya sahip olduğunu vurgulamaya yönelik olsa da kimi rivayetler onu ruhani bir kişi olarak karakterize eder. Örneğin Edirne’de Selimiye’nin inşasından sonra göğe yükselen Sinan’ın, Hıdırlık üzerinde olduğu sırada elindeki keseri buraya düşürdüğü anlatılır.¹⁸² Caminin kible tarafındaki bir taşın üzerinde bulunan ayak izleri, Sinan’ın inşaatın tamamlanmasının ardından en son buraya bastığı şeklinde yorumlanır.¹⁸³ Uçma motifi, Yozgat’ta Çapanoğlu Camii mimarının, Çapanoğlu tarafından öldürüleceği kendine malum olduğunda minareden uçarak uzaklaşmasına dair efsaneye de konu olur.¹⁸⁴

Ayasofya anlatılarında işlenen yapıyı insanüstü/doğüstü varlıkların inşa ettiğine yönelik efsane, çeşitli yapılarda benzer kurgular eşliğinde yinelenir. Evliya Çelebi, Tokat’ta Yeşilirmak üzerinde bulunan Halkalı Köprü’ nün adını, köprüyü inşa eden mimarın, köprüde kendinden bir alamet olması için astığı halkadan aldığını kaydeder ve dev yapılı mimarın parmağına yüzük olarak taktığı bu halkanın içine değil beş parmağın belki de bir kolun sığacağı söyler.¹⁸⁵ Kimi yapıların, özellikle de inşası uzun yıllar tamamlanamayan zorlu yapıların kötücül varlıklar tarafından ya da onların yardımıyla inşa edildikleri anlatılır. Örneğin, 1248 yılında inşasına başlanan ve ancak 1880 yılında tamamlanan Köln Katedrali mimarının ruhunu şeytana sattığı bu yüzden yapının tamamlanmasını geciktirdiği söylenir.¹⁸⁶ Şeytan ve benzeri kötücül varlıklar, özellikle de köprülerle ilgili efsanelerde işlenir. Yapımı zor olan köprüler, ‘şeytan işi’ olarak görüldüğünden özellikle ürkülen yapılardır.¹⁸⁷ Fransa’nın Cahors kentinde Valentré Köprüsü mimarının, inşaatta yardımı karşılığında ruhunu sattığı şeytani, son taşı yerine yerleştirmeyerek aldattığı anlatılır.¹⁸⁸ Balkanlardan Britanya’ya kadar yüzlerce insan yapımı ve doğal köprü halk arasında ‘Şeytan Köprüsü’ olarak adlandırılmaktadır. Aarne-Thompson-Uther Motif İndeksi’nde 1191 numaralı motif olarak yer alan ‘Şeytan Köprüsü’ anlatılarının¹⁸⁹ benzeri Türkiye’de de tekrarlanır. Van’ın Muradiye ilçesinde Bend-i Mahi çayı üzerinde bulunan bir köprü, ‘Şeytan Köprüsü’ adıyla anılırken¹⁹⁰ Hakkari’de Zap Suyu üzerinde yer alan bir köprü ilgili efsanede ‘şeytan işi’ olarak görüldüğü için yerel halk tarafından kullanılmaz.¹⁹¹

182 Mustafa Çağhan Keskin ve Mustafa Kaan Sağ, “Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması”, *Milli Folklor* 133 (2022), 227.

183 Muharrem Kaya, “Halk Kültüründe Mimar Sinan Figürü: Mimar Sinan Efsaneleri”, *Mimar Sinan*, haz. Mustafa Çağhan Keskin, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2023), 147.

184 Karadavut, “Yozgat Efsaneleri”, 217-218.

185 Evliya Çelebi, *V. Kitap*, 36.

186 Joseph Snowe, *The Rhine, Legend, Traditions, History from Cologne to Mainz* (London: 1839), 34-38.

187 Köprülerle ilgili efsanelere genel bir bakış için bk. Wilbur J. Watson ve Sara Ruth Watson, *Bridges in History and Legends* (Cleveland, Jansen, 1937).

188 Victoria Charles, *Bridges* (New York: Parkstone Press, 2015), 19.

189 “Aarne-Thompson-Uther Index”, erişim: 06 Haziran 2024, https://www.artandpopularculture.com/Aarne%E2%80%93Thompson_classification_system.

190 Önay, *Van Efsaneleri*, 114.

191 Ceylan, *Türk Dünyası Efsaneleri*, 289.

Kurban İsteyen Yapılar, Kurban Veren Mimarlar

Mimarlar kimi zaman ilgili yapıyı inşa edebilmek için çeşitli bedeller ödemek zorunda kalmışlardır. Bunlardan biri, insanın tamamlanabilmesi için verilen kurbandır. Yapıya verilen kurbanların ve ödenen bedellerin başında kuşkusuz iş kazasında ölen mimar ve ustalar gelmektedir. Kemal Tahir, *Namuscular* adlı romanında Malatya Yeni Cami'nin minaresinin inşası sırasında bir ustanın düşerek ölmesi üzerine müftünün, katil minare ile şahit minareye onbeş gün ceza verdiğini, bu süre zarfında minarelerin külahsız kaldıklarına ilişkin bir anlatıya yer verir.¹⁹² Efsanelerde ise mimar ve ustalar kendilerinden ziyade başkalarını kurban verirler. Kırıkkale Karakeçili'de Kızılırmak üzerinde bulunan Çeşnigir Köprüsü'nün Rum mimarının, gördüğü rüya üzerine köprünün büyük kemerinin tutması için kızı ile oğlunu kurban ederek kanlarına buladığı iki taşı kullandığı anlatılır.¹⁹³ Kurban isteyen yapı motifi, Anadolu'dan Balkanlar'a kadar oldukça geniş bir coğrafyada işlenir. Adana Ulu Cami'ye dair bir efsanede yapının banisi Ramazanoğlu'ndan rüyasında oğlunun kanının temele akıtılması istenir. Ustalara oğlunu kurban etmelerini söyleyerek teslim eden Ramazanoğlu, olaya şahit olmamak için şantiye alanını terk eder. Bey'in tek oğlu olduğu için onu kurban etmek istemeyen ustalar, onun yerine gariban bir çocuğu kurban ederler. Caminin tamamlanmasının ardından oğlunun yerine bir garibanın kurban edildiğini anlayan Ramazanoğlu, Adana'nın garipler şehri olacağından hayıflanır. Nitekim, kent bu yüzden garibanlar kenti olur.¹⁹⁴ Kurban isteyen yapı motifi, Sırp yazar Ivo Andrić'e (ö.1975) Nobel Ödülü kazandıran *Drina Köprüsü* adlı romanda da işlenmiştir. Romanda, Bosna Hersek'in Vişegrad kentinde Sokullu Mehmed Paşa'nın (ö.1579) finanse ettiği köprü inşasının çeşitli aksaklıklar nedeniyle bir türlü ilerleyememesi üzerine, su perilerinin iki kız kardeşin kurban edilmeden yapının inşasına izin vermeyeceğine söylentisi ortaya çıktığı, hatta o sırada yakındaki bir köyde ölü doğan iki kız kardeşin kurban edilerek köprünün inşasına defnedildikleri dedikodusunun yayıldığı konu edilir.¹⁹⁵ Kurban isteyen yapı motifi, günümüzde bir yapının temeli atılırken kurban kesilmesi ile ilişkili görünmektedir.

Açgözlülük

Edirne'de Selimiye'nin inşası öncesinde Sinan'ın yapının maliyetini hesaplayarak ortaya bir sandık dolusu altın koydurduğu, sandıkta kalan son altınları yapının kapısını yapan dülgerlerin aldığı söylenir. Ustalardan hiçbirinin hakettiğinden fazlasına tamah etmediğinden Selimiye'nin sonsuza kadar yaşayacağına inanılır.¹⁹⁶ Bu efsane, mimar ve ustaların tokgözlülüğüne işaret eden ender örneklerden biri olmakla birlikte sözlü gelenek daha ziyade açgözlülüğü konu edinir. Kastamonu'nun Ahlat köyünde Benli Sultan'ın inşa ettirmekte olduğu külliyyede çalışan

192 Kemal Tahir, *Namuscular* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974), 310.

193 Esmâ Şimşek, "Drina Köprüsü Üzerine Anlatılan Efsaneler", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Sektör Bildirileri II* (Ankara: Kültür Bakanlığı 1997), 261-262.

194 Refiye Okuşluk, "Adana'da Ölüm ve Mezara Bağlı Efsaneler", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni*, (Ankara: T.C. Adana Valiliği-Çukurova Üniversitesi, 1999), 534.

195 İvo Andrić, *Drina Köprüsü* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1977), 49-51.

196 Dervişoğlu, "Edirne Efsaneleri", 326.

ustalar, açgözlülükleri nedeniyle cezalandırılmışlardır. Benli Sultan'ın fakir olduğunu anlayan ustalar paralarının ödenemeyeceğinden endişe ederek ondan kendilerine ödeme yapmasını isterler. Benli Sultan çevrede bulunan bir taş kaldırıarak altındaki altınlar ile ödemelerini yapar. Geceleyin altınları çalmaya niyetlenen ustalar, taşı kaldırdıklarında akrep ve yılanlarla karşılaşır.¹⁹⁷ Makedonya'nın Gostivar kenti yakınlarındaki Yukarı Banisa köyünde caminin inşası, ücreti az bulan gayrimüslim ustaların işi bırakmasıyla yarıda kalır. Ustabaşı, camiye tamamlaması hâlinde fazlaca ödüllendirileceği yönünde bir rüya görür ve başka ustalarla yapının inşasını bitirerek hak ettiğinden çok daha fazlasıyla ödüllendirilir.¹⁹⁸

Mimarlığa Öykünen Hükümdarlar

Justinianus dönemi Bizans müelliflerinden Prokopius (ö.565), Ayasofya'nın inşası sırasında mimarların çözüm bulamadıkları strüktürel bir problemin giderilmesi için ilahi yoldan vahiy aldığına inanılan İmparator'a başvurduklarını ve sorunu onun yol göstermesi ile çözdüklerini anlatmaktadır (Şekil 7).¹⁹⁹ Prokopius'un kaydı ilhamını, Süleyman Mabedi'nin inşası sırasında, Hz. Süleyman'ın bilgeliği ile inşa sürecine katıldığına yönelik anlatıdan alıyor ve Süleyman Mabedi ile Ayasofya, Justinianus ile de Hz. Süleyman arasında bir benzerlik ortaya koymayı amaçlıyor olmalıdır (Şekil 8).²⁰⁰

Justinianus gibi İmparator IX. Konstantinos Monomakhos'un (ö.1055) da mimarlık ile fazlaca haşır neşir olduğu anlatılır. İstanbul'da Khora Manastırını [Kariye Camii] yaptıran bürokrat Theodoros Metokhites'in (ö.1332), inşa süreci ve bezeme programına dahil olduğu kaynaklara yansımıştır (Şekil 9).²⁰¹

197 Karagöz ve Karagöz, *Benli Sultan*, 124.

198 Mustafa Kahramanyol, *Makedonya'daki Türk ve Müslüman Topluluklarının Günlük Hayatı ve Gelenekleri* (Ankara: T.C. Devlet Bakanlığı, 2003), 149.

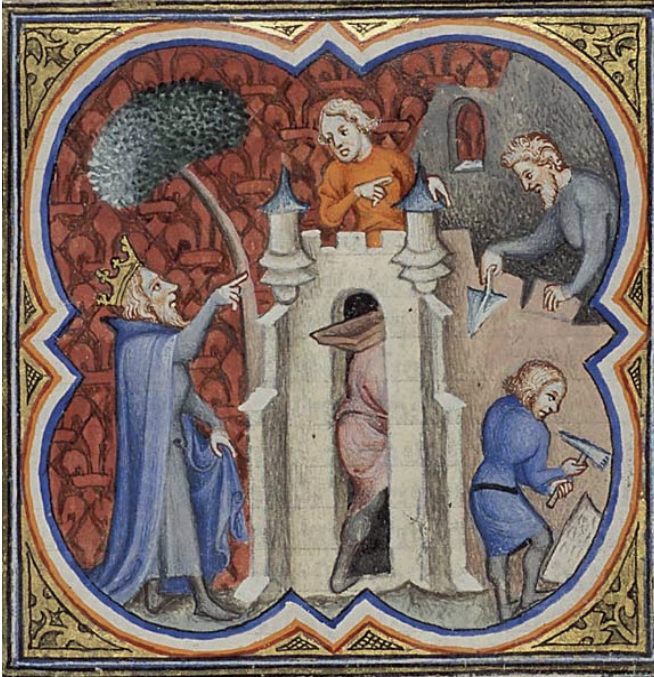
199 Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, 56.

200 Süleyman Mabedi'nin inşası için bk. *Eski Ahit*, "1. Krallar", 5-6.

201 Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, 58-59.

Şekil 7. Mimara kıyasla devasa boyutlardaki imparator İstünyanos, Ayasofya'nın inşasını yönetiyor (*Chronicon Sanctae Sophiae*, (Cod. Vat. Lat. N. 4339), Roma, Biblioteca Vaticana.)

Şekil 8. Süleyman Mabedin inşasında çalışan ustalara yol gösteriyor (Petrus Comestor, *Bible Historiale*, 1450, Den Haag, MMV, 10 B 23.)

Şekil 9. Theodoros Metokhites'in Khorra Manastırı'nın modelini Hz. İsa'ya sunduğunu sahneleyen mozaik, Kariye Müzesi.

Türk hükümdarların da mimarlığa ilgi duyduğu, mimariye yön verdiği hatta bizzat yapı tasarımını üstlendikleri bilinir. Ahmed ibn Tolun'un (ö.884) Kahire'deki cami inşası sırasında elindeki kağıda spiral şeklini vererek minarenin böyle olmasını istediği kayıtlara geçmiştir.²⁰² Gazneli dönemi tarihçilerinden Beyhakî (ö.1077), Sultan I. Mesud'un (ö.1040) Belh, Nişabur ve Leşker-i Bazar'da bulunan sarayların tasarımını yaptığını bildirir.²⁰³ Anadolu Selçuklu müelliflerinden İbn Bibi (ö.1296?), Alaeddin Keykubad'ın (ö.1237) Beyşehir Gölü civarındaki Kubadabad Sarayı'nın yerini kendi seçerek tasarımını da bizzat yaptığını, binanın inşasını ise daha sonra Selçuklu tahtında hak iddia ettiği için öldürülen emir-i mimar Sadeddin Köpek'in (ö.1239?) üstlendiğini bildirir.²⁰⁴ Diyarbakır'da bulunan Yedi Kardeş Burcu'nun kitabesi, yapının planının Artuklu hükümdarı Melik Salih (ö.1364) tarafından yapıldığı ilan eder.²⁰⁵

202 Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 184.

203 Minoru Inaba, "The Travels of the Early Ghaznavid Sultans", *Turco-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédy (Leiden/Boston: Brill, 2013), 88.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), 47.

204 İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala' iye fi'l-Umuri'l-Ala' iye (Selçuk Name) I*, haz. Mürsel Öztürk (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1996), 363.

205 Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 236. Kitabesinin için bk. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yapıları, 1998), 1: 323.

Fatih Sultan Mehmed'in Boğazkesen²⁰⁶ ile Topkapı Sarayı'nın²⁰⁷ tasarımı ve inşa sürecine dahil olduğu söylenir. İlhanlı hükümdarı Gazan Han (ö.1304) Tebriz yakınlarındaki Şenbi Gazan'da bulunan türbesinin planını bizzat çizmiştir.²⁰⁸ II. Murad (ö.1451) ise Bursa'da bulunan türbesinin nasıl olması gerektiğini vasiyetinde detaylı şekilde tariflemiş,²⁰⁹ türbe vasiyeti uyarınca inşa edilmiştir.²¹⁰ Ahmed Efendi, *Tarih-i Cami-i Nuruosmani* adlı risalesinde I. Mahmud'un (ö.1754), caminin tasarımı ile yakından ilgilendiğini, inşa süreci sırasında ise şantiye alanını sıklıkla ziyaret etmek için yakınlarda bir ev satın alındığını kaydeder.²¹¹ Türk hükümdarları arasında, özellikle mimarlığa ilgisini birinci ağızdan vurgulamasıyla Babür Şah (ö.1530) öne çıkar. *Babürnâme* adlı hatıratında mimari meselelere ilişkin görüş ve müdahalelerine dair anekdotlar sunan Babür Şah,²¹² hatıratının resimli nüshalarında da bu ilgisi ile görselleştirilmiş ve Kabil'de bulunan Bağ-ı Vefa'nın inşasına nezaret ederken tasvir edilmiştir (Şekil 10).

Sonuç

Sözlü geleneğe yansıyan mimar/usta anlatıları, on dört ana motif çerçevesinde şekillenmektedir. Anlatılar, çoğu yazılı kaynaklara dayanan yaşanmış mimarlık olaylarından beslenir. Anlatıları şekillendiren kimi yaygın motiflerin Türk kültür dünyası dışında da karşılıkları bulunmaktadır. Bu durum her ne kadar kültürlerarası etkileşimin sonucu olsa da mimar ve yapı esnafının mesleki süreçleri, sıkıntıları ve sıradan insanın onlara bakışının muhtelif toplumlarda çok büyük çeşitlilik arz etmediğini gösterir. 'Mimarın hüner testine tabi tutulması diğer bir deyişle rüşünü ispat etmesi' Türk kültüründe ve Avrupa kültüründe yumurtayı mermer zemin üzerinde dik durdurma epizoduyla kurgulanmaktadır. 'Yapının inşası sırasında aniden ortadan kaybolması', *Şehname*'de işlenmiş olsa da özellikle XV. yüzyıldan sonra yaygınlaşan Ayasofya anlatıları aracılığıyla Türk kültürüne dahil olur ve İstanbul ile taşradaki çeşitli yapılara uyarlanır. Mimar/ustanın 'başarısından dolayı ödüllendirilmesi' doğal olduğu için sözlü gelenekte sıklıkla yer bulmaz. Mimar veya ustanın 'başarı veya başarısızlığı nedeniyle cezalandırılması' motifi ise hem İslam hem de Avrupa kültüründe sıklıkla işlenen bir motiftir. Özellikle, mimarın daha güzel bir yapı yapmaması için öldürülmesi ya da ellerinin kesilmesi veya gözlerinin oyulması ile mesleğini yapamaz hâle getirilmesi, Türk kültürüne efsanevi mimar Sinimmar anlatısı üzerinden girmiştir. 'Mesleki hırs ve rekabetten dolayı intiharı ya da cinayete kurban gitmesi' motifi, usta ve kalfa rekabetiyle işlenmekle birlikte, her zaman kalfanın kazandığı bir yarışma ortamı resmeder. Kalfası tarafından alt edilen usta ya intihar

206 Mikhaël Doukas, *Tarih, Anadolu ve Rumeli 1362-1462*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 210-218.

207 Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, 72.

208 Çam, *İslamda Sanat*, 177.

209 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi* IV (1958), 3.

210 Mustafa Çağhan Keskin, "‘Üzerime bir kubbe ve âsâr-ı binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)", *Osmanlı Araştırmaları* 55 (2020), 58.

211 Ali Öngül, "Tarih-i Cami-i Nuruosmani", *Vakıflar Dergisi* 24 (1994), 129.

212 Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2006), 290-298.

eder ya da kalfasını öldürür. İntihar İslam kültüründe çok yaygın işlenen bir durum olmasa da gerek rekabet motifinde gerek de aşk motifinde sıklıkla yer bulur. Mimar ya da usta, *Ferhad ile Şirin* anlatısından beslenerek yeniden uyarlanan efsanelerde ‘bani hükümdarın kızı veya bir yakınına karşılıksız aşk’ besler, kimi zaman aşk iki mimar/ustanın rekabeti ile işlenir. Olay örgüsü çoğunlukla mimar ya da ustanın özellikle Ferhad gibi kendi inşa aletini kullanarak intiharı ile sonuçlanır. ‘Halkın gayrimüslim mimardan duyduğu rahatsızlık’ daha ziyade gayrimüslim unsurların mimari sürece dahil olduğu Türkiye ve Balkanlarda efsanelere konu olur. Çeşitli yapısal kusurlar, kimi zaman habis bir kişi olarak karakterize edilen gayrimüslim mimar veya ustanın üzerine yıkılır. ‘Gayrimüslim mimarın ihtidası’; gayrimüslim unsurlardan duyulan rahatsızlığın, onların bir şekilde İslamlaşması ile giderilmesini amaçlar. Mimar/usta, özellikle bir velinin kerametiyle İslamlaşırken yapı ise bir bakıma meşruiyet kazanır. Mimar/ustanın ‘köleliği ve esareti’, yazılı kaynaklarda fazlasıyla işlense de sözlü gelenekte sıklıkla işlenen bir konu değildir. ‘Kimi mimar ve ustaların ermesi, ermiş kişilerin mimari ile iştiğali’, efsanelerde sıklıkla yer bulan bir motiftir. Efsanenin dekoru olan yapı, mimarın ermesi ya da bir velinin onun inşasında görev alması ile bir bakıma kutsanır. İnşası zor olan ve özellikle büyüklükleri ile dikkat çeken kimi sıra dışı yapılar ‘devler, cinler, melekler ve Hızır gibi doğaüstü varlıkların yapı inşasına dahil’ ile açıklanır. Mimar veya ustanın, yine yapımı oldukça güç olan kimi yapıların inşası için çeşitli bedeller ödemesi, özellikle kurban epizodu ile açıklanır Bu bakımdan, ‘mimar ya da ustadan kurban isteyen yapılar ve kurban veren mimarlar’ motifinin günümüzde yapının inşasından önce kurban kesilmesi geleneği ile ilişkili olduğu söylenebilir. Kimi zaman ‘mimar ya da ustanın açgözlülüğü’ işlenirken bazense bunun tam tersi olarak kimi kutsal görülen yapılarda tok gözlülük konu edilir. ‘Mimarlık ile uğraşan, tasarım sürecine dahil olan ya da öykünen bani hükümdarlar’a ilişkin anlatılar, genellikle yazılı kaynaklara yansıyan gerçek olaylara dayanır, ancak ilgi çekici olduğu için sözlü geleneğe de aktarılır. Bu anlatılar, hükümdarların da mimarlık yapabileceğini gösterirken mimarların hükümdar olabileceği asla işlenmez. Yalnızca yapının Tanrı’nın yardımıyla inşa edildiğine inanan halkın, bir nevi Tanrı’nın aracısı görevini üstlenen mimarı, kendi yerine hükümdar kabul edeceğini düşünen İmparator’un onu öldürmesi ile sonuçlanan Ayasofya efsanelerinden biri mimarın da hükümdar olabileceğine ilişkin bir gönderme barındırır.²¹³ Tekil bir örnek olarak Bitlis’in Adilcevaş ilçesi ile ilgili bir efsanede, mimarın kurucu vasfı işlenir. Kentin adını, orada bulunan tüm yapıların mimarı olan ancak bir minarenin inşasını tamamlamak üzereyken düşerek ölen Adil adlı bir mimardan aldığı söylenir.²¹⁴

213 Yerasimos, *Ayasofya Efsaneleri*, 208-209.

214 Yasin İpek, *Tarihle Doğanın Buluştuğu Yer Adilcevaş* (Kayseri: Lâçin Yayınları, 2004), 27.; Oğuz Doğan, *Bitlis’ten Derlenen Efsanelerin Psiko-Sosyal ve Arketipsel Tahlili* (Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2020), 368-369.

Şekil 10. Babür Şah, Kabil’de bulunan Bağ-ı Vefa’nın inşasına nezaret ediyor
(*Babürnâme*, 1590, Victoria and Albert Museum IM.276-1913).

Anlatıların merkezinde her zaman bir yapı bulunur. Yapı hem dekor, hem de anlatının ana aktörüdür. Çoğu zaman, mimar/usta ile ilgili motifler ekseninde şekillenen anlatılar, İstanbul’da Ayasofya ve Süleymaniye, Edirne’de Selimiye, Divriği’de Ulu Cami gibi yapılar hakkında türetilmiş onlarca efsanede çeşitli farklılıklarla tekrarlanır. Özellikle, Ayasofya ve Selimiye’nin, Türkiye’de çeşitli yapılar için anlatılagelen çoğu efsanenin bir uyarlamasına konu edildiği,

kimi zaman ise uyarlamaların kaynağı olduğu izlenir. Bizans anlatılarından beslenen Ayasofya efsaneleri, Osmanlı ortamında oldukça rağbet gördüğünden bu anlatıların genellikle Selimiye'ye uyarlanmış olduğu, Ayasofya mimarları ile Mimar Sinan arasında efsaneler düzleminde bir ortaklık kurulduğu görülür. Türkiye ve muhtemelen dünyada hakkında en çok efsane türetilen mimar elbette Sinan'dır.²¹⁵ Türkiye'de mimar/usta efsanelerini şekillendiren neredeyse tüm motifler, Sinan ile ilgili efsane külliyatına dahil edilmiştir. Bu bakımdan Türkiye'nin her yerinde, muhtelif yapılar için anlatılagelen ve neredeyse her daim anonim bir karakter olmaktan öteye gidemeyen mimar ve ustanın, Sinan'ın benliğinde vücut bulduğu söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Abdurrahman Hibrî. *Enisü'l-Müsâmirîn. Edirne Tarihi 1360-1650*. Çeviren Ratip Kazancıgil. Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 1999.
- Ahmed Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri*. Çeviren Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kbalcı Yayınevi, 2006.
- Ahmed Refik. *Türk Mimarları*. Hazırlayan Zeki Sönmez. İstanbul: Sander Yayınları, 1977.
- Akkuş, Erol. *Ordu Efsaneleri*. Yüksek Lisans tezi, Ordu Üniversitesi, 2018.
- Akyalçın, Necmi. *Balıkesir Yöresinde Yatır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*. Balıkesir: Balıkesir Belediyesi, 1998.
- Albayrak, Nurettin. "Ferhad ve Şirin". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12: 388-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Alptekin, Ali Berat. *Efsane ve Motifleri Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Altan, Kemal. "Klâsik Türk Mimarlarından Esir Ali", *Arkitekt*, 3/75 (1937): 81-83.
- Andreasyan, Hrand D. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*. İstanbul: Baha Matbaası, 1964.
- Andriç, İvo. *Drina Köprüsü*. İstanbul: Altın Kitaplar, 1977.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- Aydos, Sevim. "Yaşayan Çubuk Efsaneleri". *Bütün Yönleriyle Çubuk ve Çevresi II. Uluslararası Sempozyumu (5-7 Ekim 2017)* içinde, Editör Fatih Erkoçoğlu ve Necmettin Ayan. Ankara: Çubuk Belediyesi Yayınları, 2018, 309-335.

215 Çeşitli efsaneler için bk. Kaya, "Halk Kültüründe Mimar Sinan Figürü: Mimar Sinan Efsaneleri", 136-157.; Tanyeli, *Mimar Sinan*, 455-507.

- Ali Khan, Kacho Mumtaz, John Bray, Quentin Devers, Martin Vernier. "Chigtan Castle and Mosque: A Preliminary Historical and Architectural Analysis". *Art and Architecture in Ladakh: cross-cultural transmissions in the Himalayas and Karakoram*, Editor. Erberto Lo Bue and John Bray içinde 254-273. Leiden: Brill, 2014.
- Ali-Şîr Nevâyî. *Ferhâd ü Şîrîn, İnceleme-Metin*. Hazırlayan Gönül Alpay Tekin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Altun, Ara. *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Amirreznavi, Anita. *The Blood of Flowers*. Sydney: 2007.
- Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512). Hazırlayan Necdet Öztürk. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Aslan, Ferhat. *Ayasofya Efsaneleri (Tespit-İnceleme)*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Ateş, Aysu. *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi*. Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2022.
- Ateş, Aysu. "Maktûl Mimarbaşı Mustafa Ağa", *Sanat Tarihi Yıllığı* 32 (2023): 89-114.
- Ateş, Aysu. "Mimarbaşı Kasım Ağa ve Vakfı Üzerine", *Art-Sanat* 21 (2024): 103-135.
- Attridge, Derek. "The Wake's Confounded Language", *Coping with Joyce essay from Copenhagen Symposium*, Editor Morris Bejaand Shari Benstock içinde 262-268. Columbus: Ohio State University Press, 1989.
- Aydos, Sevim. "Yaşayan Çubuk Efsaneleri". *Bütün Yönleriyle Çubuk ve Çevresi II. Uluslararası Sempozyumu (5-7 Ekim 2017)*, Editör Fatih Erkoçoğlu ve Necmettin Ayan içinde 293-316. Ankara: Çubuk Belediyesi Yayınları, 2018.
- Aytaş, Gıyasettin. "Türk Kültürü ve Edebiyatında Geyik Motifi ve 'Haza Destan-ı Geyik'". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Velî Araştırmaları Dergisi* 12 (1999): 161-170.
- Ayvansarayî Hüseyin Efendi. *Hadikatü'l-Cevâmi', İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar*. Hazırlayan Ahmed Nezh Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Baedeker, Karl. *Lower Egypt and the Peninsula of Sinai*. London: Dulau and Co., 1885.
- Bal Hatunoğlu, Nazlı. *Hatay Efsanelerine Sembolik Yaklaşım*. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2023.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet. *Tarih ve efsaneleri ile İstanbul*. İstanbul: Ak Kitabevi, 1966.
- Barkan, Ömer Lütfî. *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, II. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979.
- Basset, René. "Les Alixares de Grenade et le Cheteau de Khaournaq", *Revue Africaine* 50 (1906): 22-30.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*. 1.Cilt. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yapıları, 1998.
- Bhumgara, Rustom B.-Bapasola, Jal P.-Adi B. Hakim. *With Cyclists Around The World*. New Delhi: Roli Books, 2008.
- Bilen, Fevzi. "Sivas Tarih ve Geleneksel Yaşam Kültürü", 2016: erişim, 06 Haziran 2024, <https://www.facebook.com/Sivastarih/photos/hoca-imam-cami-ve-medfunlarieski-kale-mahallesiulu-cami-ile-kendi-ad%C4%B1yla-an%C4%B1lan-/982312665156028/>
- Blair, Sheila S.-Bloom, Jonathan M. *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*. New Haven and London: Yale University Press, 1995.
- Brumfeld, William Craft. *Landmarks of Russian Architecture: A Photographic Survey*. Amsterdam: Overseas Publishing Association, 1977.

- Capoccia, Renato. “Misteri de Madrid La Testa Innocente”, 2018, erişim: 06 Haziran 2022, <https://www.mysteriumtours.com/it/la-testa-innocente/>.
- Caroll, David. *The Taj Mahal*. New York: Newsweek Inc. Bookdivision, 1973.
- Celâl-zâde Mustafa. *Selim-Nâme*. Hazırlayan Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1997.
- Ceylan, Mustafa. *Türk Dünyası Efsaneleri -I-*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2015.
- Charles, Victoria. *Bridges*. New York: Parkstone Press, 2015.
- Çakırsipahi, Sadık. *Ilgaz*. Ankara: Güner Matbaacılık, 2002.
- Çam, Nusret. *İslamda Sanat Sanatta İslam*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Çelik, Türkan. *Uşaktan Derlenen Efsaneler Üzerine Bir İnceleme*. Doktora tezi, Uşak Üniversitesi, 2020.
- Crane, Howard-Esra Akın. *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-century Texts*, ed. Gülru Necipoğlu. Leiden: Brill, 2006.
- Dağlı, Ahmet. *Yapısalcı Açından Amasya Efsaneleri*. Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012.
- Dâyezâde Mustafa, *Selimiyye* (İnceleme-Çevirimetin-Sadeleştirme), Hazırlayan Cihan Okuyucu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- de Clavijo, Ruj Gonzales. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. Çeviren Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.
- Dervişoğlu, Mehmet. *Edirne Efsaneleri*. Doktora tezi, Trakya Üniversitesi, 2016.
- Doğan, Oğuz. *Bitlis'ten Derlenen Efsanelerin Psiko-Sosyal ve Arketipsel Tahlili*. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2020.
- Donuk, Suat. *İsmail Belîğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Doukas, Mikhaël. *Tarih, Anadolu ve Rumeli 1362-1462*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Dündar, Zehra-Sultan Baysan. “Aydın İlindeki Efsanelerde Geçen Coğrafi Ögelerin Analizi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 20/2 (2018): 19-39.
- Ekmekçi, Dilan Nur. *Muş Efsaneleri (İnceleme-metin)*. Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2020.
- Ellul, Michael. “Punti d'incontro nell'architettura a Malta e in Sicilia”. *Journal of Maltese Studies* 18 (2019): 189-196.
- Ergun, Metin. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değime Motifi*. 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Erk, Hasan Basri. *Meşhur Türk Hukukçuları*. Adana: 1954.
- Erol, Mehmet. *Taşeli Platosu Efsaneleri*. Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
- Ertuğrul, Özkan. “Acem Ali”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 332. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Ertuğrul, İsmail. *Kurtarılmayı Bekleyen Tarih: Antikkent Hasankeyf*. Diyarbakır: Tekofaks Panasonic, 2000.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, I. Kitap: İstanbul*. Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, III. Kitap: İstanbul*. Hazırlayan Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahânamesi V. Kitap*. Hazırlayan Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Firdevsî, *Şahnâme, II*, Çeviren Nimet Yıldırım. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2016.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Çeviren Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-Ahbâr*, Hazırlayan Ali Çavuşoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Menâkıb-ı Hünerveran. Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları*. Hazırlayan Müjgan Cumhur. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012.
- Genceli Nizamî. *Heft Peyker*. Çeviren Mehmed Emin Yümni, Hazırlayan Aytekin Yıldız. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2013.
- Gener, Cihangir. *Hiram Menkıbesine Farklı Bakışlar*. Ankara: Odak Ofset, 2001.
- Golombek, Lisa and Donald Wilber. *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Gökşen, Cengiz. *Giresun Efsaneleri. Yüksek Lisans tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1999.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli "Vilâyet-Nâme"*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2016.
- Gravett, Christopher. *Norman Stone Castles (2): Europe, 950-1204*. Oxford: Osprey Publishing, 2004.
- Gunvaldsen, Kaare Martin. "The Master Builder and Die Versunkene Glocke". *Monatshefte für Deutschen Unterricht* 33/ 4 (1941): 153-162.
- Gülcan, Durmuş Ali. *Yunus Emre'nin Kökeni ve Yöresi*. Karaman: Karaman'ın Sesi Ofset Tesisleri, 1992.
- Gündüz Küskü, Sema. *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Hartmann, Kristina. "Türkiye Sürgününde Bruno Taut". *Mimarist* 4 (2002): 37-40.
- Hasluck, Frederick William. *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*. Çeviren Timuçin Binder. İstanbul: Ayrıntı, 2012.
- Helimoğlu Yavuz, Muhsine. *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma-İnceleme*. Ankara: Doruk Yayınları, 1990.
- Hillenbrand, Robert. *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Çeviren Çiğdem Kafescioğlu. İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tâcü'î Tevârih I*. Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1974.
- Hoffmann, Hans Christoph, "Die Architekten Eduard van der Nüll und August von Sicardsburg", *Das Wiener Opernhaus*, Editor Hans Christoph Hoffmann and W. Kitlitschka, W. Krause içinden 1-206. Wiesbaden: Steiner, 1972.
- Işık, Adnan. *Malatya 1830-1919*. İstanbul: 1998.
- İbn Arabşah. *Acâibu'l Makdûr fi Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. Çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Bibi. *El Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) I*. Hazırlayan Mürsel Öztürk. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1996.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. 2. haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- İbrâhîm Hâs Halvetî. *Erenler Kitabı-Tezkiretü'l-Hâs*, haz. Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, Yasin Şen. İstanbul: H Yayınları, 2017.

- Inaba, Minori. “The Travels of the Early Ghaznavid Sultans”, *Turco-Mongol Rulers, Cities and City Life*, Editor David Durand-Guédy içinde 75-98. Leiden·Boston: Brill, 2013.
- İpek, Yasin. *Tarihle Doğanın Buluştuğu Yer Adilcevaz*. Kayseri: Lâçin Yayınları, 2004.
- Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*. Cilt I. İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, 1971.
- Kahramanyol, Mustafa. *Makedonya'daki Türk ve Müslüman Toplularının Günlük Hayatı ve Gelenekleri*. Ankara: , T.C. Devlet Bakanlığı, 2003.
- Kantemir, Dimitri. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, 2.*, Çeviren Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- Kara, Ruhi. *Erzincan Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Erzincan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Yayınları, 1993.
- Karaçay Türkal, Nazire. *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-İ Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Karadavut, Zekeriya. “Yozgat Efsaneleri (İnceleme-Metin)”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992.
- Karagöz, Nailve Adil Karagöz. *Gönüller Sultanı Benli Sultan. Hayatı, Külliyesi ve Menkıbeleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Karataş, Cuma. *Anadolu Efsaneleri*. İstanbul: Yuva Yayınları, 2004.
- Kaya, Muharrem. “Halk Kültüründe Mimar Sinan Figürü: Mimar Sinan Efsaneleri”, *Mimar Sinan*, haz. Mustafa Çağhan Keskin içinde 136-157. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2023.
- Kemal Tahir. *Namuscular*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- Kenzari, Bechir. “Construction Rites, Mimetic Rivalry, Violence”. *Architecture and Violence*. ed. Bechir Kenzari içinde 149-174. Barcelona: Actar Publishers, 2011.
- Kesik, Muharrem. “Sadeddin Köpek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 392-393. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433)”. *Bellekten LXXVII/279* (2013): 445-465.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “Syrian-Origin Architects Around Amasya Region in the Early 15th Century”. *A|Z ITU Journal of the Faculty of Architecture* 12/2 (2015): 19-33.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “Bayezid Paşa: Vezir, Entelektüel, Sanat Hamisi”. *Osmanlı Araştırmaları* 48 (2016): 1-37.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “XIV-XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarları ve Mimarlık Ortamı”. *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Editör Yıldırım Özbek ve Ayşe Budak içinde 153-180. Konya: Literatürk, 2020.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “‘Üzerime bir kubbe ve âsâr-ı binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)”. *Osmanlı Araştırmaları* 55 (2020): 51-97.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “Atik Sinan: Mitler ve Gerçekler Arasında Bir Osmanlı Mimarı”. *METU Journal of Faculty of Architecture* 39/2 (2022): 75-104.
- Keskin, Mustafa Çağhan ve Mustafa Kaan Sağ. “Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kültür Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması”. *Milli Folklor* 133 (2022): 222-233.
- Keskin, Mustafa Çağhan. “‘üstâd ibni üstâd’: Erken Osmanlı Mimarlığında Babalar ve Oğullar”. *Sanat Tarihi Yıllığı* 32 (2023): 347-365.

- Keskin, Mustafa Çağhan. "Sinan'ın Mimar Benliği", *Mimar Sinan*, Hazırlayan Mustafa Çağhan Keskin içinde 16-35. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2023.
- Kırmızı, Ömer. *Şanlıurfa Efsanelerinin İcra Bağlamı ve İşlevleri*. Doktora tezi, Mersin Üniversitesi, 2021.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1953.
- Lentz, Thomas W. and Glenn D. Lowry. *Timur and the Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Washington D.C.: Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, 1989.
- Maillart, Ella. *Turkestan Solo: One Woman's Expedition from the Tien Shan to the Kizil Kum*. London: W. Heinemann, 1938.
- Macleay, Fitzroy. *To the back of beyond: An Illustrated Companion to Central Asia and Mogolia*. London: Johnathan Cape, 1974.
- Mecdî Mehmed Efendi. *Hada'ıku's-Şakâik, Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi*. 1. Cilt. Hazırlayan Bilal Alpaydın ve Fatih Odunkıran, Editör Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.
- Meriç, Rıfık Melül. "Beyazıd Câmii Mimârı. II. Sultan Bâyezid devri Mimarları ve Bazı Binaları. Beyazıd Câmii ile Alâkalı Hususlar, San'atkarlar ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi* 2 (1958): 5-77.
- Mevlânâ Celâleddin. *Fihî Mâ-Fih*. Çeviren Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*. Çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2105.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayic ül-Vukuat*. Cilt III-IV. Sadeleştiren Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.
- Na'imâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*. IV. Cilt. haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Najafzadeh, Azizagha. "The Story of Neman and Simnar: Myth of Historical Reality?". *Revista Conrado* 17/78 (2021): 183-188.
- Necipoglu, Gülrü. *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*. ÇevirenGül Çağalı Güven. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Niğde 10 Bin Yıllık Hatıra. İstanbul: T.C. Niğde Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008.
- Nizamüddin Şami. *Zafername*. ÇevirenNecati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- O'Kane, Bernard, "Architecture and Court Cultures of the Fourteenth Century", *A Companion to Islamic Art and Architecture*, ed. Finbarr Barry Flood and Gülrü Necipoğlu, John Willey & Sons Inc., 2017.
- Okuşluk, Refiye. "Adana'da Ölüm ve Mezara Bağlı Efsaneler". III. *Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni*, 30 Kasım-2 Aralık 1998, Adana. içinde 531-540. Ankara: T.C. Adana Valiliği-Çukurova Üniversitesi, 1999.
- Olgun, Yusuf. *Tarihi Bursa Efsaneleri: Derleme – İnceleme*. Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 1989.
- Onarlı, İsmail. "Saruhanogulları Beyliği'nin Ulu Evliyası: Hamza Baba". *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 21 (2002): 163-196.
- Oral, Şerife. *Safranbolu Efsaneleri ve Memoratları Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans tezi, Bartın Üniversitesi, 2018.
- Oruç Beğ. *Oruç Beğ Tarihi Osmanlı Tarihi [1288-1502]*. Hazırlayan Necdet Öztürk. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.

- Ousterhout, Robert. *Bizans'ın Yapı Ustaları*. çev. Fügen Yavuz. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Önay, Yılmaz. *Van Efsaneleri*. Van: Van Büyükşehir Belediyesi, 2018.
- Önder, Ali Rıza. «Mama Hatun Efsanesi». *Türk Folklor Araştırmaları* 17/326 (1976): 7750-7753.
- Önge, M. Yılmaz. *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Öngül, Ali. “Tarih-i Cami-i Nuruosmani”. *Vakıflar Dergisi* 24 (1994): 127-146.
- Özcan, Ali Rıza. *İstanbul'un 100 Kitabesi*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2010.
- Özen, Kutlu. *Sivas Efsaneleri*. Sivas: Dilek Ofset, 2001.
- Özer, Vahdi. *Karaman Efsaneleri (İnceleme-metin)*. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2023.
- Özer Pınarbaşı, Simge. “Mimar Sinan'ı Romanlarla Tanımak”. *Art-Sanat* 8 (2017): 405-423.
- Pirsultanlı, Sendik Paşa. *Azerbaycan Efsane ve Rivayetlerinin Edebiyat Anıtlarımızla Karşılaştırmalı Tetkiki*. çev. Azad Ağaoğlu. Bakı: Qismət, 2008.
- “Prague astronomical clock”, Wikipedia, Erişim 06 Haziran 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Prague_astronomical_clock.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Efsaneler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971.
- Raby, Julian. “From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul Mehmed the Conquerer, Fatih Camii, and the Church of Holy Apostles”, *The Holy Apostles A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, Editor M. Mullet and R.G. Ousterhout içinde 247-286. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2020.
- Richardson, Mervyn Edwin John. *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary*. London: T&T Clark International, 2004.
- Rycaut, Paul. *The History of the Turkish Empire, from the Year 1623 to the Year 1677*. London: J.M. For John Starkey, 1680.
- Sakaoğlu, Saim. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Sakaoğlu, Saim. *101 Anadolu Efsanesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Sakaoğlu, Saim. “Cami-Hamam İkilisinin Yapımıyla ilgili Yeni Bir Varyant: Yozgat Çapanoğlu Camii ve Çarşı Hamamı Efsanesi”. Erciyes Yöresi II. Folklor, Halk Edebiyatı ve Etnoğrafya Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Kayseri, 7-9 Mayıs 1992.
- Schiltberger, Johannes. *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*. Çeviren Turgut Akpınar. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Seyidoğlu, Bilge. *Erzurum Efsaneleri (Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Derlenmiş Efsaneler Üzerinde Bir İnceleme)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Shalev-Eyni, Sarit. “Solomon, his Demons and Jongleurs: the Meeting of Islamic, Judaic and Christian Culture”, *Al-Masāq* 18/2 (2006): 145-160.
- Shisivari, Bejza. *Balkanlar'da dinî şahsiyetlerle ilgili menkıbeler (Makedonya-Kosova örneği)*. Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.

- Singh, S. H. "Impression of Russia". *Parliamentary Studies* 7/3-4 (1963): 14-23.
- Snowe, Joseph. *The Rhine, Legend, Traditions, History from Cologne to Mainz*. London: 1839.
- Stratton, Arthur. *Sinan*. New York: Charles Scribner's Sons, 1972.
- Şahin, Haşim. «Koyun Baba». *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 229-230. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Şerefüddin Ali Yezdi. *Emir Timur (Zafername)*. Çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Şimşek, Esmâ. «Drina Köprüsü Üzerine Anlatılan Efsaneler». *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Sektör Bildirileri II* içinde 261-271. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997.
- Tanyeli, Uğur. *Mimar Sinan. Tarihsel ve Muhayyel*. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Taşköprülüzade İsmâuddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi. *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Bilginleri)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Temiz, Ayşe. *Anadolu efsanelerinde "kaskanlık ve iftira" motifi üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2023.
- Thompson, Stith. *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*, 6 vols. Indiana University Press, Bloomington 1966.
- Topbaş, Ahmet. "Gedik Ahmed Paşa ve Vakfı". *Vakıf Haftası Dergisi* 2 (1985): 179-181.
- Topbaş, Osman Nuri. *Âbide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1999.
- Tozlu, Necdet. "Adıyaman Efsaneleri Tasnif Denemesi ve Bunlar Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011): 119-136.
- Tökel, Dursun Ali. *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2003.
- Vedat Turgut. "Ahu ve Derviş: XIII. Yüzyıl Tasavvuf Dünyası Üzerine Bazı Yeni Bulgular". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96 (2020): 11-32.
- Tursun Bey. *Târîh-i Ebü'l-Feth*. Hazırlayan Mertol Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit *Erken Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001.
- Türkmen, Osman. *Alaşehir Yöresindeki Efsane ve Memoratlar*. Yüksek Lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnâmesi". *Vakıflar Dergisi* IV (1958): 1-23.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hıref (Sanatkarlar) Defterleri". *Belgeler* XI/15 (1981-1986) (2010): 23-76.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair". *Osmanlı Tarihinden Portreler, Seçme Makaleler I* içinde 29-58. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Uzunhasanaoğlu, Sırrı. *Fatih Devrinde Adalet*. İstanbul: 1954.
- Ürük, Yaşar. "İzmir Camileri Hakkında Derkenar Notlar", 2020; erişim: 06 Haziran 2022, https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=7D7esxPvcU6heAiEsXUaMyGoemE4uNyL9Qj8RR2buDKr11BFpbJw3EV9FCC8l&id=565843585&sfnsn=scwspwa&mibextid=W0dcs6
- Vasari, Giorgio. *Sanatçıların Hayat Öyküleri*. Çeviren Elif Gökteke. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013.
- Watson, Wilbur J.-Sara Ruth Watson. *Bridges in History and Legends*. Cleveland: Jansen, 1937.
- Würsch, Renate. "Kawarnaq". *Encyclopædia Iranica* XVI: 143-145.

- Yazar, L. Nihâl. *Halvetiliğin Şa'bâniyye Kolu Menâkıb-ı Şa'bân-ı Veli ve Türbenâme*. Ankara: MAS Matbaacılık, 1985.
- Yerasimos, Stefanos. "15.-16. Yüzyıl Osmanlı Mimarları: Bir Prosopografya Denemesi", *Afife Batur'a Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları* içinde 37-62. İstanbul: Literatür Yayınları, 2005.
- Yerasimos, Stefanos. *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*. Çeviren Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Yılmazyaşar, Hasan. "Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orjini Meselesi". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 1/2, (2018): 3-43.
- Yüksel, Gülşah. *Kastamonu Efsaneleri*. Yüksek Lisans tezi, Bozok Üniversitesi, 2011.